

29.1.33

म. र. वॉल्टर स्कॉट

विषय
सं. क्र.

ग्रं. सं. टाणे

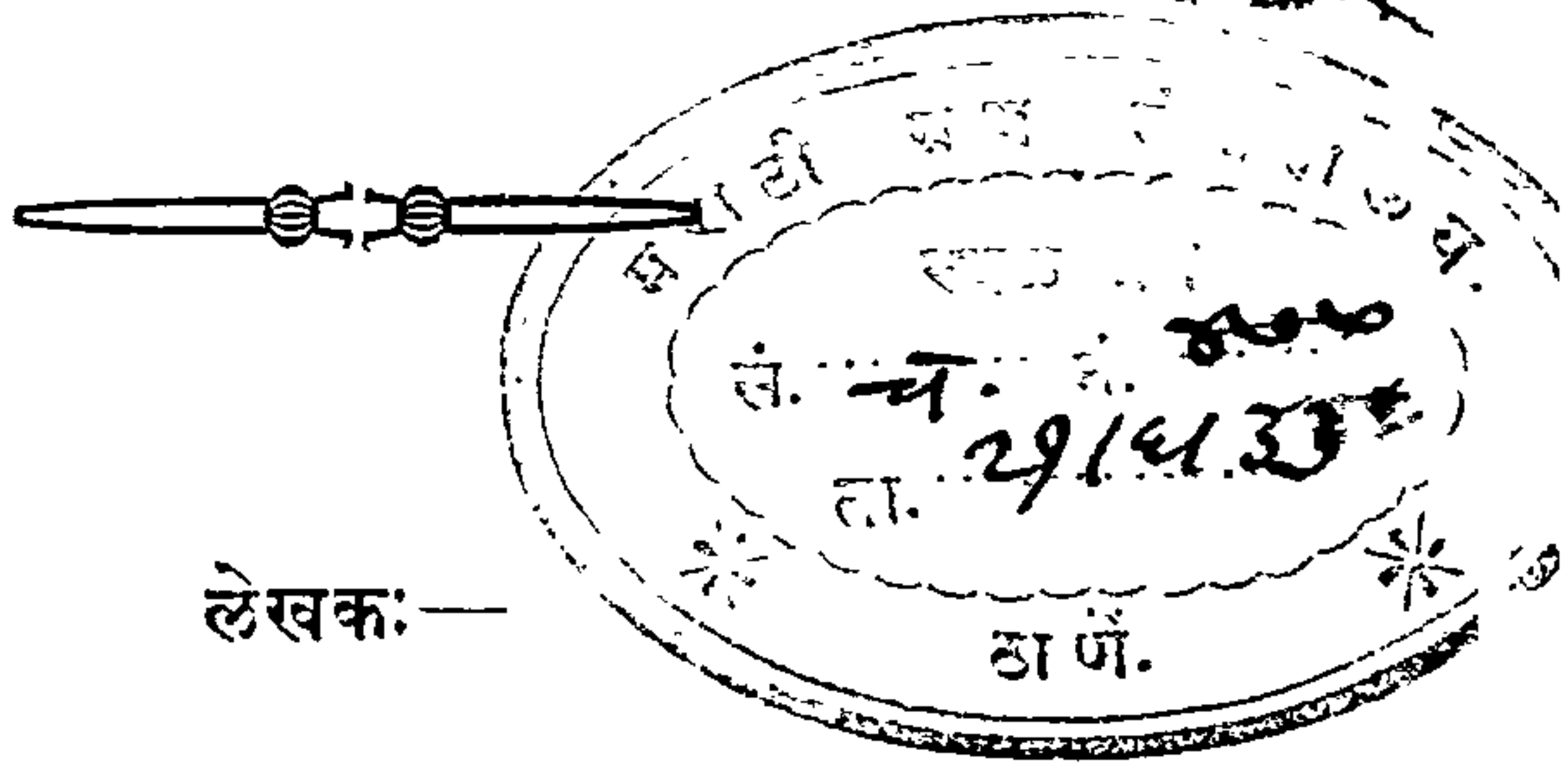
चरित्र
२०३.

६६२९

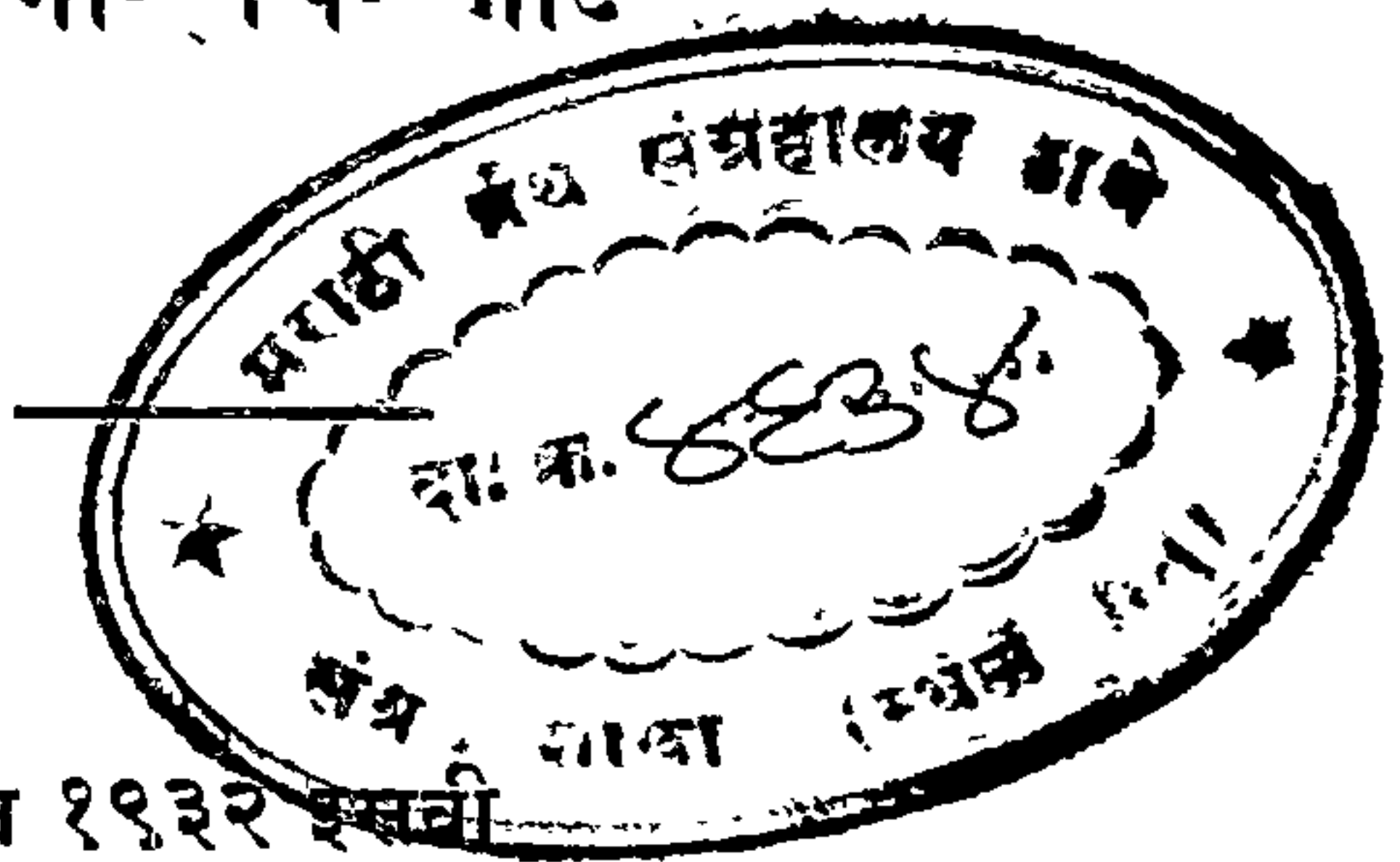
गो. चि. भाटे

सर वॉल्टर स्कॉट

लेखक:—

प्रो० गो. चि. भाटे

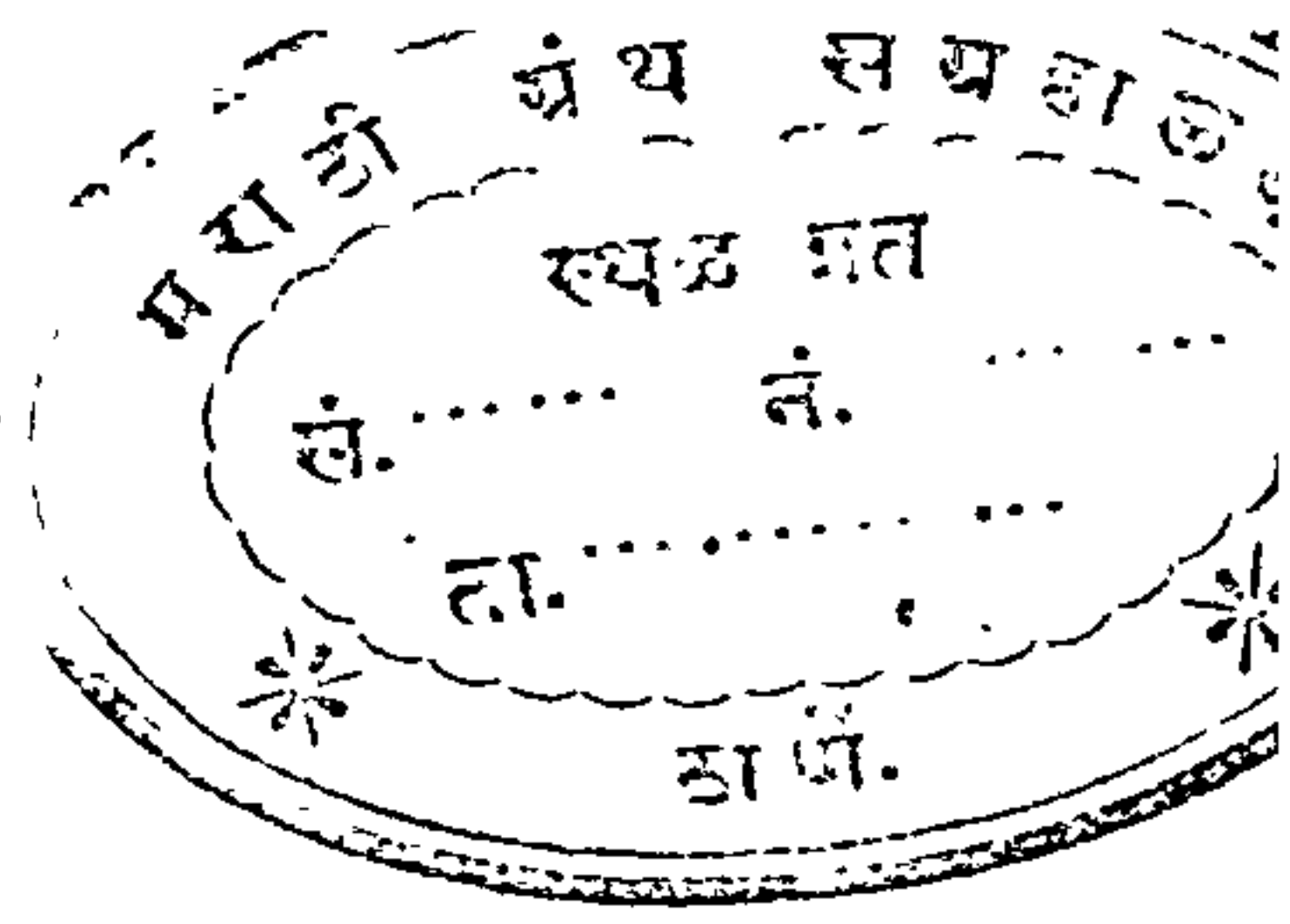
सन १९३२

REFBK-0004634

किंमत ८ आणे

प्रस्तावना

विलिंग्डन कॉलेजमध्ये एक वर्षी मला स्कॉटची 'ब्राईड ऑफ लॅमरमूर' नांवाची कादंबरी शिकवावी लागली. तेव्हां शेक्सपीयरच्या नाटकांवरील 'लॅब्स टेलस' च्या धर्तीवर मराठीत स्कॉटच्या कादंबऱ्यांच्या छोट्या कथा लिहाव्या व त्याला स्कॉटचें छोटें चरित्र व त्याच्या काव्यकादंबऱ्यांच्या पर्यालोचनपर उपोद्धात लिहावा असा माझा बेत होता. व त्याप्रमाणें 'नवयुगा' मध्ये मी स्कॉटचें छोटें चरित्र छापलेंहि होतें. पण शिक्षकाच्या व कॉलेजच्या हातच्या कामामुळें हा बेत तसाच अर्धवट राहिला होता. सर वॉल्टर स्कॉटच्या शतसांवत्सरिक स्मृतिदिनानिमित्त तो राहिलेला बेत पुरा करावा असें मनांत आणून, हें छोटेश्वानी पुस्तक स्मृतिदिनाचे दिवशीं प्रसिद्ध करीत आहे. तें माझ्या इतर पुस्तकांप्रमाणें वाचकांना मनोरंजक व वाचनीय वाटो अशी आशा करून, छोट्या चरित्राची ही छोटी प्रस्तावना पुरी करितों.

सांगली
२१ सप्टेंबर सन १९३२

गो. चि. भाटे

अनुक्रमणिका

१ सर वॉल्टर स्कॉटचा जीवनवृत्तांत	१ ते ३८ पाने.
२ ऐतिहासिक कादंबरीचें स्वरूप	३९ ते ५७ ”
३ स्कॉटच्या वाङ्मयसंपत्तीचें सिंहावलोकन	५८ ते ८४ ”

सर वॉल्टर स्कॉट.

29.1.13

४६३४

लक्ष्मी आणि सरस्वती यांचे विळ्या-भोपळ्या एवढे सरव्य आहे, किंवा त्या एकत्र राहू शकत नाहीत, अशी आपल्यांत ह्मण आहे. या ह्मणीचा अर्थ उघड आहे. जो गर्भश्रीमंत आहे किंवा ज्याला नशिवाने पुष्कळ संपत्ति मिळाली आहे, तो मनुष्य विद्याव्यासंगी नसतो; त्याचे ठायीं विद्या वसत नाही; उलट जो खरा सरस्वतीभक्त असून मोठा विद्वान् आहे, तो मनुष्य दरिद्री असतो व त्याला संपत्ति मिळवितां येत नाही. या दुतर्फी ह्मणीच्या एका बाजूचे सत्य मनाला ताबडतोब पटते. ज्याच्याजवळ पुष्कळ धन आहे किंवा ज्याचा जन्म गर्भश्रीमंतींत झाला आहे, अशा माणसाला मोहपाश पुष्कळ असतात, त्याला कोणत्याहि गोष्टीची वाण नसते, व तो मागेल ते मिळावे अशी त्याची स्थिति असते. तेव्हां अशा माणसामध्ये विद्यासंपादनास लागणारी श्रद्धा, चिकाटी * एकाग्रता इत्यादि गुण कसे उद्भूत व्हावे? मात्र या ह्मणीची दुसरी बाजू तितकी सयुक्तिक दिसत नाही. कारण विद्येच्या योगाने लक्ष्मी मिळविण्यास कांहीं एक हरकत नसावी असे वाटते. पण ह्मणीची ही बाजू एका विशिष्ट परिस्थितींत खरी असते. मात्र ती सर्वकाळीं व सर्व देशांत सारखी लागू पडत नाही. ज्या काळीं देशांतील बहुजनसमाजामध्ये विद्येचा प्रसार झालेला नसतो, लोकामध्ये वाचनाभिरुचि उत्पन्न झालेली नसते, व ग्रंथ फार महाग असतात, त्या काळाला ही ह्मण लागू आहे.

अशा स्थितींत विद्वान् लोक विद्येपासून लक्ष्मी मिळवू शकत नाहीत. कारण, समजा एखाद्या विद्वानाने एक उत्तम ग्रंथ निर्माण केला; पण तो घेणार कोण? ज्यांना विद्येची गोडी आहे व ज्यांना तो ग्रंथ समजण्याचे सामर्थ्य आहे असे लोक आधीं फारच थोडे; त्यांत त्यांच्याजवळ संपत्ति असण्याचा संभव कमी; अशा स्थितींत अशा विद्वानाचा ग्रंथ राजाश्रयावांचून स्वपणार कसा? व तो स्वपला तरी त्यापासून द्रव्यप्राप्ति ती काय होणार? पण जर विद्येचा प्रसार बहुजनसमाजांत झाला असेल; जर सर्व लोकांमध्ये वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न झाली असेल; जर ग्रंथाच्या पुष्कळ प्रती व स्वस्त प्रती काढण्याची कला अस्तित्वांत आली असेल; सारांश, जर एखादा देश बौद्धिक प्रगतीच्या मार्गांत बऱ्याच पायऱ्या चढून वर गेला असेल, तर लक्ष्मी आणि सरस्वती यांचा उभा दावा राहत नाही; जरी लक्ष्मीपुत्र विद्वान् होण्याचा संभव कमीच राहिला, तरी सरस्वतीभक्ताला लक्ष्मीला आपल्या घरीं खेचून आणतां येते.

लक्ष्मीसरस्वतीचा दावा हा कायमचा सनातन नसून देशाच्या परिस्थितीवर अवलंबून आहे, हे इंग्लंडच्या वाड्मयाच्या इतिहासावरून चांगले दिसून येते. एका काळीं इंग्लंडमध्येहि आपल्या इकडच्यासारखीच स्थिति होती. यामुळे सरस्वतीभक्तांचे दिवस दारिद्र्यांत जात असत. इंग्लंडमधील गोल्डस्मिथ् व जॉनसन् हे दोन ग्रंथकार घ्या. यांच्यावर सरस्वतीची पूर्ण मेहेरनजर होती. यांचे ग्रंथ सर्वमान्य आहेत; इंग्रजी वाड्मय अस्तित्वांत आहे, तोंपर्यंत त्यांचे ग्रंथ लोकप्रिय राहतील यांत शंका नाही. पण अशा अजरामर ग्रंथांपासून या लेखकांना द्रव्याची काय प्राप्ति झाली? कांहीं नाही. सरासरी संसार भागविण्यापुरते द्रव्य मिळण्याची मारामार!

या मोठ्या ग्रंथकारांची अशी दैन्यावस्था असण्याचें कारण हेंच कीं, जरी त्यांचे ग्रंथ सर्वोत्कृष्ट होते, तरी बहुजनसमाजामध्ये वाचनाभिरुचि व ग्रंथसंग्रहाची हौस फारशी नसल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथांना फार मागणी नसे, व ह्मणून ग्रंथ छापणाऱ्यांना या ग्रंथकारांची ह्मणण्यासारखी संभावना करितां येत नसे. पण जसजशी लोकांमध्ये वाचनाभिरुचि व ग्रंथसंग्रहाची हौस वाढली, तसतशी ही स्थिति पालटली व उत्तम ग्रंथकारांना द्रव्य म्हणजे हाताचा मळ वाटूं लागला. या परिस्थितीच्या बदलाचीं हवीं तितकीं उदाहरणें देतां येतील. जॉन्सन् यानें रासेलस (सुखाचा शोध) या नांवाची एक तात्विक कादंबरी लिहिली आहे. ती त्यानें आपल्या आईच्या और्ध्वदैहिकाला पैसे मिळविण्याकरितां आईच्या सुतकांत लिहिली. परंतु त्याला या कादंबरीबद्दल दहा पंधरा पौंड मिळण्याची मारामार पडली. पण या पुढच्या काळांतिल स्थिति पहा. जॉर्ज इलियट या टोपण नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या ग्रंथकर्त्रीनें रामोला ('केवळ स्वार्थापायीं') या नांवाची अशीच एक तात्विक कादंबरी लिहिली आहे. या कादंबरीची एक ओळहि लिहून झालेली नसतांना मुद्रकाकडून या कादंबरीबद्दल ग्रंथकर्त्रीला आगाऊ १२०० पौंड रोख मिळाले!

आपल्या विद्वत्तेच्या, लेखनकौशल्याच्या व सरस्वतीच्या वरदहस्ताच्या जोरावर ज्यानें लाखो रुपये मिळविले असा पहिला कवि, कादंबरिकार व ग्रंथकार सर वॉल्टर स्कॉट हाच होय. त्याचें चरित्र फार मनोवेधक असून अत्यंत बोधप्रद आहे; ह्मणून त्याचें संक्षिप्त चरित्र व त्याच्या कादंबऱ्यांचें व काव्याचें सामान्य सिंहावलोकन त्याच्या शतसांवत्सरिक स्मृतिदिनाचे निमित्त प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

वॉल्टर स्कॉटचें घराणें स्कॉटलंडांतील होय. आपल्या आत्मचरित्रांत स्कॉटनें आपल्या पूर्वजांची बरीच लांबलचक वंशावळ दिली आहे. त्यांत आपला आजोबा रॉबर्ट स्कॉट याची एक गोष्ट त्यानें दिली आहे ती अशी:—शेळ्यांचा व्यापार करण्याकरितां रॉबर्टनें आपल्या शेजाऱ्यापासून ३० पौंड कर्जाऊ घेतले. शेळीबाजाराकडे जात असतां वाटेंत त्याला एका घोडेविक्रयाजवळ चांगला एक शिकारी घोडा विक्राऊ आढळला. तो खरेदी करण्यांत त्यानें ती सर्व रक्कम खर्च केली. सुदैवानें तो घोडा चांगला निघाला, व ह्मणून त्याला त्या घोड्याची दुप्पट किंमत आली. पण घोड्यांचा व्यापार धोक्याचा असल्यामुळें त्यानें आपलें भांडवल अशा धोक्याच्या व्यापारांत पुन्हां घातलें नाहीं. “माझ्या आजोबाचा धाडसी, तवकली व आशावादी स्वभाव माझ्यांत उतरला आहे,” असें स्कॉट मोठेपणीं ह्मणत असे, रॉबर्ट स्कॉट हा सॅडीनो गांवांतील एक शेत खंडानें घेऊन तें करीत असे. रॉबर्टचा मुलगा थोरला वॉल्टर यानें कायद्याचा अभ्यास केला व तो फौजदारी कामांतील सरकारी वकील झाला व एडिंबरो येथें कॉलेज गल्लीमध्ये घर घेऊन तेथें राहूं लागला. त्यानें डॉक्टर रादरफर्ड याच्या मुलीशीं लग्न केलें. हींच सर वॉल्टर स्कॉटचीं मातापितरें होत. थोरला वॉल्टर हा कर्तव्योन्मुख, सततोद्योगी व करारी होता. स्कॉटची आई ही मोठी चवकस व सालस बायको होती. स्कॉटच्या मातापितरांच्या स्वभावाचें आविष्करण करणारी एक मजेदार गोष्ट स्कॉटनें आत्मचरित्रांत दिली आहे.

थोरला स्कॉट हा त्यावेळीं इंग्लंडांत राज्य करीत असलेल्या हॅनोव्हेरियन घराण्याचा मोठा अभिमानी होता. पण स्कॉटलंडांतील पदच्युत स्टुवर्ट घराण्याकडे त्याचा उपजत कल होता, व त्या

पक्षाच्या लोकांना तो कायद्याची सहा देत असे. त्यापैकीं एक इसम आपलें तोंड झांकून स्कॉटकडे नेहमीं सल्लामसलतीकरितां येऊन तासचे तास बसत असे, या बुरख्यांतील माणसाला पाहण्याचा व तो कोण आहे हें जाणण्याचा मोह स्कॉटच्या बायकोला आवरेना, ह्मणून तिनें एक युक्ति केली. एके दिवशीं स्कॉट व तो माणूस पुष्कळ वेळ बोलत बसलेले आहेत असें पाहून तिनें नवऱ्यास न विचारतां दिवाणखान्यांत जाऊन त्यांचेपुढें दोन चहाचे पेले ठेवून ती ह्मणाली “तुमचा बोलतां बोलतां घसा कोरडा पडला असेल असें समजून मी चहाचे पेले आणिले आहेत.” इतक्या आदरानें आणलेल्या चहाच्या पेल्याचा त्या परकी गृहस्थानें आभारपूर्वक स्वीकार केला. पण स्कॉट चहा प्याला नाही, झलट तो मनुष्य बाहेर गेल्यावर त्यानें स्पर्शिलेला चहाचा पेला स्कॉटनें खिडकींतून फेंकून दिला व ह्मटलें, “कायद्याच्या कामाकरितां राजद्रोही मनुष्य माझ्या घरीं आला तरी चालेल. पण अशा माणसाचें माझ्या बायकोनें आदरातिथ्य केलेलें मला आवडणार नाही, व अशा माणसानें स्पर्शिलेला पेला माझ्या घरांत नको!” वॉल्टर स्कॉटनें या गोष्टीचें स्मारक ह्मणून त्या पेल्याची बशी काळजीपूर्वक जतन करून ठेविली होती.

वॉल्टर स्कॉट याचा जन्म ता. १५ आक्टोबर १७७१ मध्ये एडिंबरो शहरांतील कॉलेजगल्लीमधील बापाच्या घरींच झाला. तो आपल्या आईबापाचें सहावें अपत्य होता. दीड वर्षांचा असतांना त्याला दंतज्वर आला, व त्यांत त्याचा उजवा पाय अधू झाला. औषधानें तो अधूपणा जाईना ह्मणून डॉक्टर रादरफर्डच्या सल्यानें वॉल्टरला आजोबाच्या सॅडीनो गांवीं पाठविलें. एक वर्षभर वॉल्टरला बाथ येथेंहि ठेविलें होतें. येथल्या खुल्या हवेतील हिंडण्या

फिरण्याने वॉल्टरचा पाय बरा झाला; पण किंचित् लंगडा राहिला. तरी त्याला चालण्यास, धांवण्यास किंवा घोड्यावर बसण्यास बिलकुल अडचण भासली नाही. येथे तो शाळेत जाऊ लागला. स्कॉटची आजी व आई यांची स्मरणशक्ति फार चांगली होती, व त्यांना स्कॉटलंड मधल्या जुन्या दंतकथा व घडलेल्या गोष्टी पुष्कळशा ठाऊक होत्या, व त्या गोष्टी दोघीजणी आपल्या मुलाला सांगत असत. तेव्हांपासूनच स्कॉटला स्टुअर्ट राजे व त्यांचे पक्षपाती जाकोबाईट लोक यांचेबद्दल आदर व सहानुभूति वाटू लागली. तसेच त्याला रानावनांत जाऊन, दऱ्याखोऱ्यांत हिंडून, नदीनाले उतरून, अवघड किल्ले चढून सर्वतऱ्हेची सृष्टिशोभा पाहण्याचा व ऐतिहासिक माहिती व दंतकथा जमविण्याचा विलक्षण नाद लागला. त्यामुळे फिरणे, घोड्यावर बसणे व शारीरिक कष्ट करणे यामध्ये तो पटार्इत झाला. परंतु या हौशी पुरवितांना त्याने विद्येकडे दुर्लक्ष कधींहि केले नाही. त्याची स्मरणशक्ति दांडगी होती. पण तिचा विशेष हा होता कीं, त्याच्या मनाला आवडत असतील त्या विषयांतच त्याची स्मरणशक्ति चालत असे. वॉल्टर स्कॉट म्हणत असे कीं, “माझी स्मरणशक्ति मोठी लहरी आहे.” पण वास्तविक हा त्याच्या स्मरणशक्तीचा एक विलक्षण गुण होता. त्याच्या प्रतिभाशक्तीला व लेखनव्यवसायाला उपयोगी गोष्टी त्याच्या ध्यानांत रहात, बाकी गोष्टी त्याच्या ध्यानांत रहात नसत. या त्याच्या विलक्षण स्मरणशक्तीचा मोठेपणीं ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिण्यांत त्याला फार उपयोग झाला.

वॉल्टर स्कॉट शाळेतल्या अत्यंत हुषार विद्यार्थ्यांपैकीं एक होता. सहाध्यायी विद्यार्थ्यांचा तर तो फार आवडता असे. कारण त्याला मनोरंजक गोष्टी चांगल्या सांगतां येत असत. शिवाय

त्या वयांतहि तो ताबडतोब नव्या गोष्टी बनवून आपल्या सोबत्यांस सांगत असे. विद्यार्थी दशेंत आपल्या हातून घडलेल्या एका वाईट गोष्टीचा उल्लेख त्यानें आपल्या चरित्रांत पश्चात्तापपूर्वक केला आहे. वॉल्टरच्या वर्गातील एका मुलाचा वॉल्टरच्यावर नेहमीं नंबर लागे, अभ्यास करून त्याचेवर जाण्याची वॉल्टरनें पुष्कळ खटपट केली, पण व्यर्थ! वॉल्टर स्कॉटला या मुलाची एक खोड समजून आली. ती ही कीं, उत्तर देतांना तो मुलगा आपल्या एका बटनाला हात लावी. तेव्हां वॉल्टरला वाटलें कीं, जर आपण या मुलाच्या कोटाचें बटन तोडून टाकलें, तर हा मुलगा संवयीमुळें गोंधळेल व मग आपण त्याच्यावर नंबर मारूं. ही कल्पना मनांत येतांच संधि साधून वॉल्टरनें त्या मुलाच्या कोटाचें बटन त्याच्या नकळत कापून टाकिलें. दुसऱ्या दिवशीं वर्गांत उत्तरे देण्याकरितां मुलगा उभा राहिला. त्यानें बटनाकडे हात नेला तो तेंथें बटन नाहीं, हें पाहून तो गोंधळला व त्याला योग्य उत्तर सुचेना व वॉल्टरनें योग्य उत्तर देऊन त्या मुलाच्यावर नंबर मिळविला. याबद्दल वॉल्टरला नेहमीं वाईट वाटे, व त्या मनुष्याला पाहिल्यावर त्याची क्षमा मागावी असा विचार कित्येक वेळां त्याचे मनांतहि आला. पण विचारापलीकडे कधींहि मजल गेली नाहीं. शाळेचें शिक्षण आटोपल्यावर सन १७८३ मध्यें तो एडिंबरो विश्वविद्यालयांत शिरला. वॉल्टरच्या बापाची इच्छा वॉल्टरनें वकीलीचा धंदा करावा अशी होती, व तदनुरूप वॉल्टरनें वकिलीचा अभ्यास युनिव्हर्सिटीतील कायद्याच्या कॉलेजांत सुरू केला, व तो त्याचा अभ्यास चार वर्षे चालला. या विश्वविद्यालयीन काळांत स्कॉटनें लॅटिनचा चांगला अभ्यास केला; पण ग्रीक भाषेचें ज्ञान त्यानें मुळींच मिळविलें नाहीं. अर्वाचीन भाषांपैकीं

फ्रेंच, इटालियन व स्पॅनिश या भाषांचें समजण्यापुरतें ज्ञान त्यानें मिळविलें. वाचनाच्या व भाषाज्ञानाच्या व्यवसायाबरोबरच हिंडण्याफिरण्याची त्याला फार हौस होती. थोडासा लंगडा असतां तो रोज तीस तीस मैलसुद्धां पार्यीं चाले. जुनीं लढाईचीं स्थळें पहावीं; इतिहासप्रसिद्ध किल्ले, टेकड्या अवलोकन कराव्या; लढाईचे पोवाडे जमा करावे; तसेंच सरहद्दीवरील लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या लावण्या व गाणीं गोळा करावीं; ऐतिहासिक गोष्टी, दंतकथा, भूताखेतांच्या गोष्टी यांचा संग्रह करावा, व मित्रमंडळी-बरोबर हांसत खेळत निरनिराळे परगणे पहावे, हा स्कॉटचा फुरसतीच्या वेळांतला व्यवसाय बनला. या पोवाडे जमविण्याच्या कामांत लेडन नांवाचा स्कॉटचा एक स्नेही होता. एकदां तो एक पोवाडा घेत असलेल्या म्हाताऱ्या वार्डिस भेटून तिच्याकडून पोवाडा मिळवून आणण्याकरितां एका दिवसांत चाळीस पन्नास मैलाचा प्रवास करून आला.

वॉल्टर स्कॉट याला खेळाची व हिंडण्या फिरण्याची हौस असल्यामुळें व त्याचा स्वभाव संगतिप्रिय असल्यामुळें स्कॉटचे शाळेपासूनच पुष्कळजण जीवश्वकंठश्च स्नेही बनले, व त्यांपैकीं कांहींचा व त्याचा स्नेह आमरणान्त राहिला.

वॉल्टर स्कॉटची वकिलीची परिक्षा होण्याचे आधीं दोन वर्षे एकदां पाऊस पडत असतांना एका तरुण मुलीला त्यानें आपली छत्री दिली, व पुढें त्या दोघांची ओळख होऊन स्कॉटचें प्रेम या मुलाविर बसलें. पण त्या मुलीच्या आईबापांना ही गोष्ट पसंत झाली नाहीं, व त्यांनीं दुसऱ्या चांगल्या श्रीमंत नवऱ्याशीं तिचें लग्न लावून दिलें. स्कॉटला याबद्दल अत्यंत वाईट वाटलें.

या प्रेमभंगानें स्कॉटच्या अंतःकरणांत मोठी जखम केली व ती कांहीं काळपर्यंत भरून आली नाही. पण मनोनिग्रहानें त्यानें आपला कायद्याचा अभ्यास पुरा केला व त्यानें वकिलीची सनद सन १७९२ मध्ये काढिली व वकिलीचा धंदा सुरू केला. पण त्याचें लक्ष या धंद्यांत नव्हतें. त्याला कायद्याचें ज्ञान नव्हतें असें नाही. त्यानें या धंद्यांत मन घातलें असतें, तर तो नामांकित वकील झाला असता. पण वाङ्मयाकडे त्याचा ओढा जास्त होता व तरुण वकील मंडळींत मजेदार गोष्टी सांगण्याबद्दल त्याची प्रख्याति झाली. तसेंच त्यांना जर्मन-वाङ्मयाची माहिती होऊन ती भाषा शिकण्याकरितां स्कॉट, त्याचे स्नेही क्लार्क, टॉमसन व अर्स्किन् हे डॉक्टर विलिक् यांच्या जर्मन क्लासांत जाऊं लागले. तसेंच ही तरुण मंडळी कोर्टाच्या सुट्टीचे दिवस स्कॉटलंडांतील प्रसिद्ध किल्ले व ठिकाणें पहाण्यांत घालवीत व गाणीं, लावण्या इत्यादि जमवीत.

सन १८९७ मध्ये स्कॉट आपला भाचा व आढाम फरग्युसन यासमवेत इंग्लंडांतील सरोवरें पाहण्यास गेला. एके दिवशीं फरग्युसनबरोबर घोड्यावरून जात असतांना त्यांना एक तरुण मुलगी घोड्यावरून सहल करतांना दिसली व तिच्याबद्दल प्रथम-दर्शनींच स्कॉटचा अनुकूल ग्रह झाला. त्याच दिवशीं सायंकाळीं नाचाचा समारंभ होता. तेथें त्यांचा प्रत्यक्ष परिचय झाला. त्या मुलीचें नांव शार्लट मार्गारेट कारपेटर असें होतें. बाप फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीमध्ये वारल्यामुळें तिची आई व भाऊ इंग्लंडांत येऊन राहिलीं होती. तिचा भाऊ मद्रासेस मोठा अंमलदार होता. थोड्याच दिवसांत परिचयाचें परस्परप्रेमांत रूपांतर झालें व आईबापांच्या संमतीनें स्कॉटनें लवकरच लग्न केलें व त्यानें

एडिंबरो येथें जॉर्ज स्ट्रीटमध्ये आपलें स्वतंत्र बिन्हाड थाटलें. सन १७९८ मध्ये त्यानें एडिंबरो शहरापासून सहा मैलावर एस्क नदीच्या कांठच्या लॅसवेड गांवीं एक घर भाड्यानें वंऊन तेथें तो रहावयास गेला.

वॉलटर स्कॉटला वाङ्मयाचा जो लहानपणापासून नाद होता त्याचें दृश्य फल हळू हळू दिसूं लागलें. त्याला दंतकथा, भुता-खेतांच्या गोष्टी वगैरे जमविण्याचा फार नाद असे हें वर सांगितलेंच आहे. त्याचा या गोष्टींवर विश्वास होता असें मुळींच नाहीं; पण मनोरंजक गोष्टी ह्मणून त्याला त्या आवडत असत, व या गोष्टींचा त्यानें कादंबऱ्यांत योग्य उपयोग करून घेतला. पण स्कॉट हा किती धीट होता व असल्या वेडगळ समजुतीपासून कसा अलिप्त होता याचें एक उदाहरण त्याच्या चरित्रांत आहे. आपल्या उतार वयांत व प्रकृतीकरितां तो इटलींत गेला असतां “रोमहून शुक्रवारीं निघूं नये. कारण शुक्रवार हा अमंगळ दिवस आहे.” असें त्याच्या एका मित्रानें सांगितलें. तेव्हां स्कॉट ह्मणाला, “वेडगळ समजुती मजेदार असतात, व मी त्यांचा कादंबऱ्यांत उपयोग करितों, पण माझ्या स्वतःच्या सोईच्या आड त्यांना येऊं देत नाहीं. एकदां मी एका खेडेगांवीं गेलों होतो, व तेथल्या खाणावळींत निजावयास गेलों. मालकानें मला सांगितलें कीं, पलंग व जागरिकामी नाहीं. मी त्याला पुन्हां विचारलें “काय एकहि पलंग नाहीं?” तेव्हां तो मालक ह्मणाला, “पलीकडच्या खोलींत एक माणूस मेले आहे; त्या खोलींत एक रिकामा पलंग आहे.” मी विचारलें, “तो माणूस एखाद्या स्पर्शजन्य रोगानें तर मेला नाहीं?” मालक ह्मणाला, “नाहीं.” “तर माझी तेथें निजण्यास हरकत नाहीं.” व त्याप्रमाणें मी तेथें निजलों व आजन्मांत मला जितकी गाढ झोंप आली नसेल तितकी झोंप तेव्हां आली.” असो.

स्कॉटचे पुढील सर्व आयुष्य वाङ्मयसेवेत गेलें. त्याच्या कवित्व-शक्तीचा पहिला प्रयत्न म्हणजे त्यानें एका जर्मन भुताच्या पोवाड्याचें इंग्रजींत कविताबद्ध रूपांतर केलें हा होय. पण त्याचा पहिला प्रसिद्ध झालेला महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे “सरहद्दीवरील पोवाडे” हा होय. आपल्या प्रवासांत जी माहिती मिळविली होती तिचा पूर्ण उपयोग त्यानें या ग्रंथांत केला आहे. त्यावरून त्याची विद्वत्ता व कविताशक्ति ही दोन्हीं दिसून येतात. प्रस्तावनेत त्यानें इंग्लंड व स्कॉटलंड यांच्या सरहद्दीवरील टोळ्यांचा, त्यांच्या आचार-विचारांचा, त्यांच्या वेडगळ समजुतींचा, त्यांच्या तंत्याबखेड्यांच्या कारणांचा इतका विशद इतिहास दिला आहे कीं, त्यावरून पुढील पोवाडे समजण्यास फार सुलभ जातें.

जुन्या पोवाड्यांचा संग्रह देऊन शेवटीं स्कॉटनें त्या धर्तीवर केलेले आपले पोवाडे दिले आहेत. या ग्रंथाचे दोन भाग स्कॉटनें १८०२ मध्ये प्रसिद्ध केले, व तिसरा भाग १८०३ मध्ये प्रसिद्ध केला. या ग्रंथानें वाङ्मयांत एकदम अग्रस्थान मिळविलें, व स्कॉटचा ग्रंथ फार लोकप्रियहि झाला. ८०० प्रतींची पहिली सबंध आवृत्ति एका वर्षाच्या आंत पार खपून गेली. स्कॉटनें स्वतः रचलेल्या पोवाड्यानें त्याची लागलीच चांगल्या कवींत गणना होऊं लागली, कारण स्कॉटच्या प्रतिभेला अनुरूप असाच या पोवाड्यांचा विषय होता. स्कॉटच्या कवितेचा विशेष हा आहे कीं, त्याची कविता साधी पण जोरदार, व मनाला चटका लावणारी आहे, व त्याच्या पोवाड्यांत हा गुण ओतप्रोत भरलेला आहे. या ग्रंथांतिल एक दोन पोवाडे म्हणजे स्कॉटच्या कवितेचे अप्रतिम मासले आहेत. यांत शंका नाही.

या ग्रंथानंतर लवकरच ह्यणजे सन १८०५ मध्ये स्कॉटने आपले पहिले काव्य निर्माण केले, ते " Lay of the Last Minstrel " (शेवटच्या शाहिराचा पोवाडा) हे होय हे काव्य एकदम विलक्षण लोकप्रिय झाले. या काव्याच्या २२५० प्रती एका वर्षाच्या आंत खपल्या. या काव्याची ही लोकप्रियता चिरकाल टिकली व हे काव्य इंग्रजी वाङ्मयाचा कायमचा अलंकार बनले. पुढील पंचवीस वर्षांत या काव्याच्या एकंदर ४४००० प्रती खपल्या. या काव्यापासून स्कॉटला द्रव्य प्राप्तीही कमी झाली नाही. त्याला या काव्याबद्दल ७६९ पौंड मिळाले. फक्त पन्नास वर्षांपाठीमागे जॉन्सन्ला याच काव्याइतक्या काव्याबद्दल सारे दहा पंधरा पौंड मिळाले होते. स्कॉटच्या कवितेचा बहुजनसमाजांत ज्ञपाट्याने प्रसार व्हावा असे त्यांत गुण होते खरे; तरी पण ही विलक्षण मिळकत वाढलेल्या वाचनाभिरुचीची साक्ष होय.

स्कॉटचे दुसरे स्वतंत्र काव्य " Marmion " हे १८०८ मध्ये प्रसिद्ध झाले. पहिल्या काव्यापेक्षा हे दुसरे काव्य जास्तच लोकप्रिय झाले. या काव्याबद्दल त्याला आगाऊ १००० पौंड मिळाले. या काव्याचा विषय स्कॉटच्या प्रतिभेला फारच अनुरूप असल्यामुळे हे काव्य फार सरस उतरले आहे. शिवाय प्रत्येक सर्गाला स्कॉटने उपोद्धातात्मक कविता लिहिल्या आहेत. त्या तर फारच हृदयंगम आहेत.

यावेळेपासून स्कॉटची उत्तम कवि ह्यणून ख्याति झाली व त्याचे पुढील काव्यग्रंथ जरी इतके चांगले उतरले नाहीत, तरी त्यांचा खप स्कॉटच्या नांवामुळे अधिकच झाला. यानंतर त्याने आणखी चार काव्यग्रंथ लिहिले.

स्कॉटच्या प्रतिभारूप मानसिक खाणींतून सात काव्यरत्नांचा हार बाहेर पडला. यामध्ये (Marmion) “ मारमियन ” हे कौस्तुभमण्याप्रमाणे हाराच्या मध्यभागी विराजमान झालेले आहे. अर्थात् सर्व काव्यांत हे अत्यंत सरस व हृदयंगम आहे. या मध्यमण्याच्या दोन्ही बाजूस “ शेवटच्या शाहिराचा पोवाडा ” (Lay of the Last Minstrel) व “ सरोवरकन्या ” (Lady of the Lake) हीं दोन काव्ये वसविलेलीं आहेत. स्कॉटचीं हीं दोन्हीं काव्ये मारमियनपेक्षां थोडीं कमी सरस पण तितकींच लोकप्रिय आहेत. या दोन्हीं काव्याच्या पलीकडे “ रोकबी ” (Rokeby) व “ बेटांचा स्वामी ” (Lord of the Isles) हीं दोन काव्ये येतात. हीं चांगल्यापैकीं आहेत, पण त्यांचें तेज अर्थात् पहिल्या तीन काव्यांइतकें नाहीं व त्यांची लोकप्रियताहि कमी आहे. “ सरहद्दीवरील पोवाडे ” (Border Ballads) व “ ब्रायडल् ऑफ् ट्रायरमेन ” हीं दोन काव्ये हाराच्या अगदीं कडेचीं आहेत. यापैकीं पहिल्यांत स्कॉटनें दुसऱ्यांचे पोवाडे संग्रहित केले आहेत, व त्या पोवाडाच्या जोडीला त्याच धर्तीवर केलेले आपले पोवाडे दिले आहेत. हे पोवाडे उत्तम आहेत पण ते थोडे आहेत व तें मोठें काव्यरत्न या नांवाला शोभेसे नाहींत. त्याप्रमाणें “ ब्रायडल् ऑफ् ट्रायरमेन ” हे स्कॉटचें काव्य छोटेखानी आहे, व ज्याप्रमाणें सरहद्दीवरील पोवाडे उघड उघड दुसऱ्याचे होते त्याप्रमाणें हे काव्य स्कॉटनें दुसऱ्याच्या नांवावर प्रसिद्ध केलें होतें. हे काव्य कांहीं ठिकाणीं सरस आहे, पण अर्थात् त्याच्या मोठ्या काव्यांच्या जोडीचें नाहीं हे उघड आहे.

याप्रमाणें स्कॉटच्या काव्यग्रंथांच्या मालिकेचें स्वरूप आहे. स्कॉटनें कवि या नात्यानें विलक्षण लौकिक मिळविला व त्याला

या सर्व काव्यग्रंथांपासून त्या काळाला अतर्क्य असे पैसे मिळाले. स्कॉटने आपल्या काव्यांतील माधुर्याने, त्यांतील वर्णनाच्या शैलीने काव्यग्रंथांतील अद्भुत कथानकांनी व विशेषतः काव्यांतील प्रसाद गुणाने अत्यंत लोकप्रियता मिळविली, व लोकांना वाचनाची व काव्यसंग्रहाची गोडी लाविली; व यामुळे त्याला या काव्यापासून बरीच द्रव्यप्राप्ति झाली.

स्कॉटच्या प्रतिभारूप खाणींतून इतकीं रत्नें निघालीं खरीं, तरी या खाणीच्या दुसऱ्या एका फारच मोठ्या थराला अजून हात लागला नव्हता. तो खाणीचा थर म्हणजे कादंबरी लेखन होय. या थरांतून तर त्याच्या काव्यरत्नापेक्षांहि जास्त दैर्घ्यमान अशीं कथारत्नें बाहेर पडलीं व तीं वारिधारेप्रमाणें सारखीं एकावरएक पडत गेलीं. या रत्नांच्या प्रतिभेमुळे ग्रेटब्रिटनच दिपून गेलें असे नाहीं, तर त्याची प्रभा युरोपांतील इतर देशांतहि जाऊन पोहोचली. पण स्कॉटच्या या कथालेखनाच्या भागाकडे वळण्यापूर्वी त्याच्या आयुष्यांतील दुसऱ्या व्यवसायांकडे वळणें अवश्य आहे.

मागे सांगितल्याप्रमाणें स्कॉटचें प्रथमतः जरी एका मुलीवर प्रेम जडलें होतें, तरी तिच्याशीं लग्न न होतां दुसऱ्या एका मुलीशीं त्याच्या २६ व्या वर्षीं त्याचें लग्न झालें. मिसेस् स्कॉटच्या माहेराकडून तिला सालिना २०० पौंडाचें उत्पन्न मिळालेलें होतें. स्कॉटला हें एक नियमित उत्पन्न झालें. वाड्मयाची मिळकत म्हणजे अनिश्चित व अळवावरील पाण्याप्रमाणें असल्यामुळे, आपल्याला कांहींतरी नियमित व कायमचें उत्पन्न असावें, असें त्यास

वाटत असे. यामुळे वकीलीचा धंदा सोडण्यापूर्वी त्याने दोन कामे मिळविण्याची खटपट केली. व तीं दोन्ही कामे त्याला मिळालींही. पहिलें काम ह्मणजे सेलकर्कशायरच्या डेप्युटी शेरीफचें काम होय. त्याचा पगार सालिना ३०० पौंडाचा होता, व कामहि फार नव्हतें. दुसरें काम ह्मणजे सेशनच्या क्लार्कचें होतें. या जागेवरील मनुष्य मिस्तर होम हा फार वृद्ध झाला होता व त्याला काम होत नव्हतें. ह्मणून त्याला आपले बदली दुसरा मनुष्य पाहिजे होता. स्कॉटनें तें काम पत्करलें. पण स्कॉटच्या दिलदार स्वभावानुरूप होमची गरिबी पाहून व त्याची वृद्धावस्था जाणून त्यानें त्या जागेचा सर्व पगार होमला देऊं केला; मात्र होमच्या पश्चात् ती जागा आपल्याला कायमची मिळावी असा स्कॉटनें करार करून घेतला. हें काम स्कॉट १८०६ पासून पाहूं लागला व त्यानें तें काम मोफत सहा वर्षे केलें पण १८१२ पासून त्याला सालिना पांचशें पौंडांचें उत्पन्न मिळूं लागलें. सारांश स्कॉटला सालिना सरासरी १००० पौंडांचें उत्पन्न कायमचें व निश्चित अशा स्वरूपाचें होतें. शिवाय त्याच्या लेखनापासून त्याला सालिना १००० पौंड मिळत असत. पण स्कॉटचा स्वभाव फार स्वर्चिक होता व त्याला कितीतरी गोष्टींची हौस असे. आधीं तो संगतिप्रिय असे यामुळे त्याचे घरीं मित्रमंडळी फार येत. शिवाय त्याची कवि ह्मणून फार ख्याती झाल्यानें त्याचा पत्रव्यवहारहि खूप वाढला. कित्येक अनोळखी लोक त्याचेकडे नॉटपेड् पार्सलें पाठवीत व त्यांचे पैसे त्यालाच भरावे लागत. अमेरिकेहून एका बाईनें आपल्या एका नाटकाची हस्तलिखित प्रत स्कॉटकडे पाठविली. त्याबद्दल त्याला पांच पौंड भरावे लागले; पण पुढें पाहतो तो

दुसऱ्या ढेलला ढांच ढौंडांचें दुसऱें ढासल हजर ! स्कॉटच्या सौजन्याढुळें त्यानें हेहि ढैसे ढरले व उघडून ढाहतो तों त्यांत त्याच नाटकाची दुसरी हस्तलिखित ढत व त्यांत ँक त्या ढाईचें ढत्र ! “ ढहिलें ढासल ढाठविलें त्यावेळीं समुद्रांत वादळ होंतें तेव्हां आढल्याला तें ढोंचेल किंवा नाहीं याची शंका वाटून हें दुसऱें ढासल ढाठविलें आहे.” असें त्या ढत्रांत लिहिलें होंतें. स्कॉटच्या सौजन्याचा असा लोक ढायदा घेत असत. यामुळें हाहि खर्च त्याला ढार येई. त्याचढमाणें होंतकरून ग्रंथकारहि स्कॉटकडे ढार येत. त्यांना तो ढार ढदत करीत असे. शिवाय त्याला शिकारीचा व ढुक्या जनावरांचा ढार नाद असे. यामुळें त्याचें घरीं घोडीं, कुत्रीं, ढांजरें, गाढवें या जनावरांचा जनावरखानाच होंता असें ह्दटलें तरी शोढेल.

स्कॉटच्या अशा स्वभावामुळें व हौशीमुळें त्याला चालूं खर्चाला ढार ढैसे लागत. शिवाय जढिनी खरेदी करून स्कॉट-घराण्याची ँक स्वतंत्र शाखा स्थाढण्याची कल्पना त्याच्या ढनांत उद्दवली. व याकरितांहि त्यानें अतोनात ढैसा खर्च केला. तरीसुद्धां इतका अवाढव्य खर्च चालण्याइतकी त्याची ढ्राप्ति दांडगी होंती. ढण त्याच्या उतार वयांत त्याच्यावर जी संकटढरंढरा ओढवली व ज्यामुळें त्याच्या अंगच्या नैतिक गुणांचें विलक्षण ढदर्शन झालें, त्याला त्याच्या स्वतःच्या खर्चिकढणाढेक्षां त्यानें ज्या आढल्या ढित्रांवर विश्वास टाकिला, त्यांचा हलगर्जीढणा जास्त कारण झाला असें दिसून येईल. ढण या हकिगतीस लागण्याढूर्वीं स्कॉटच्या राहण्याच्या ठिकाणाची ढाहिती देणें गैरवाजवी होंणार नाहीं.

स्कॉटने १७९८ मध्ये लग्न केलें. दोन चार महिन्यांनीं स्कॉट आपल्या कुटुंबासह एडिंबरो (स्कॉटलंडची राजधानी) पासून सहा मैलावर एका खेड्यांत एका लहानशा घरांत रहावयास गेला. १७९८ पासून १८०४ पर्यंत तो या घरांत राहिला. जरी घर व जागा दुसऱ्याची होती, तरी आपल्या सोयीसाठीं व आवडीकरितां त्यानें सुंदर बगीच्या केला व मोठमोठीं फळझाडे व वृक्ष लावण्यास सुरवात केली. पुढें या लागवडीचा त्याला फारच नाद लागला. १८०४ मध्ये स्कॉटला सेलकर्कच्या डेप्युटी शेरीफची जागा मिळाली. ह्मणून तो आशेसस्टील या खेडेगांवीं, त्याच्या एका नातलगाच्या सुंदर बंगल्यांत राहण्यास गेला. हें ठिकाण सेलकर्क गांवापासून सात मैलावर होतें. याठिकाणीं सृष्टीशोभा फार नामी होती. बागेतून एक सुंदर ओढा वहात होता; थोड्याच अंतरावर ट्वीड व यारो या दोन नद्यांचा संगम होता; यामुळें या ठिकाणाचा एकंदर देखावा फार मनोहर होता. “मार्मियन” हें काव्य स्कॉटनें या ठिकाणींच रचिलें. त्याच्या उपोद्धातांत या ठिकाणाचें सुंदर वर्णन आल्यामुळें हें ठिकाण इंग्रजी वाङ्मयांत अजरामर झालें आहे. या ठिकाणीं स्कॉटच्या आयुष्याची आठ वर्षे गेलीं. या आठ वर्षांतील स्कॉटचें वाङ्मयविषयक काम आश्चर्यकारक आहे. याच काळांत त्यानें आपल्या स्वतंत्र काव्यापैकीं चार काव्यें लिहिलीं. शिवाय त्यानें ड्रायडनच्या सर्व ग्रंथांची सुधारून, दुरुस्त करून व ड्रायडनचें विस्तृत चरित्र लिहून अठरा भागांत नवी आवृत्ति काढली. या संपादनाच्या कामाबद्दल त्याला ७५० पौंड मिळाले. त्याचप्रमाणें एक एक दोन दोन भागामध्ये दुसऱ्याही ग्रंथांच्या आवृत्त्या छापून काढल्या. तसेंच “गलिंहरचा वृत्तांत” या ग्रंथाचा कर्ता स्विफ्ट याच्या समग्र ग्रंथांच्या आवृत्तीचें काम त्यानें हातीं घेतलें, व तें पार पाडलें.

इतकें काम हातून होण्याचें कारण स्कॉटचा नियमित स्वभाव होय. बरोबर पहांटे पांच वाजतां उठून, पोषाख वगैरे करून सहाला तो आपल्या लेखनव्यवसायास लागे व नऊ दहा वाजेपर्यंत ह्मणजे न्याहारीच्या वेळापर्यंत तो बरेंच काम करी. न्याहारीनंतर आणखी दोन तास इतर काम करून तो एक वाजतां शिकारीला जाण्याला किंवा घोड्यावर बसून फेरफटका करण्यास तयार असे. कोठें लांबच्या फेरीवर जावयाचें असल्यास तो दहा वाजतांसुद्धां तयार असे. कारण पावसाचे दिवस असल्यास बाहेर जाणें अशक्य असे व मग तो संबंध दिवसभर लेखनव्यवसायच करी. पण असे दिवस फार थोडे असत. त्याला उघड्या हवेंत हिंडल्याफिरल्याखेरीज चैनच पडत नसे. अशा नियमितपणें काम करण्याच्या पद्धतीमुळें व आरोग्यवर्धक उघड्या हवेंतील व्यायामामुळें त्याचें हातून इतकें काम होत असे व त्याची प्रकृतीहि उत्तम रहात असे.

स्कॉटच्याकाळीं वाङ्मयाचा धंदा अजून अनिश्चित व बेभरंवशाचा समजला जात असे. कारण लोकांची अभिरुचि स्थिर असते अशांतला भाग नाहीं. शिवाय मनुष्याची प्रतिभा-शक्तीहि सारखीच राहिल असेंहि नाहीं. यामुळें स्कॉटला आपल्या उत्पन्नाची आणखी एखादी बाब असावी असे वाटे. स्कॉटच्यापूर्वी ग्रंथकाराला जरी पुष्कळ पैसे मिळत नसत तरी पुस्तक छापण्याचा व पुस्तक विक्रीचा धंदा किफायतशीर असे. यामुळें आपले शिलकी पैसे या धंद्यांत घातले ह्मणजे आपल्याला चांगलें व्याज पडेल असें स्कॉटला वाटलें. शिवाय तो फार अभिमानी माणूस असल्यामुळें ग्रंथप्रकाशकापुढें तोंड वेंगाडण्यांत त्याला एकप्रकारचा कमीपणा वाटे. या कारणामुळें त्यानें आपल्या एका शाळासोबत्यास

हातीं धरलें. जेम्स बॅलंटाइन् हा एका गांवीं एक वर्तमानपत्र चालवीत असे. छापण्याच्या कलेची त्याला चांगली माहिती असल्यामुळें तो पुस्तकें सुबक छापित असे. ह्मणून स्कॉटने आपला “सरहद्दीवरील पोवाडे” हा ग्रंथ बॅलंटाइन्कडूनच छापून घेतला होता. या ग्रंथाच्या सुंदर बहिरंगाची पुस्तकाच्या विलक्षण स्वपाला मदत झाली होती. हें पाहून बॅलंटाइन्ने आपला छापखाना एडिंबरोस आणावा अशी त्याला स्कॉटने सूचना केली व तसें करण्याकरितां १८०२ मध्ये त्यास ५०० पौंड कर्जाऊ दिले. एडिंबरोस आल्यावर छापखान्याचें काम मिळवून देण्यांत स्कॉटने बॅलंटाइन्ला खूप मदत केली. यामुळें त्याचा धंदा भरभराटीस येत चालला. १८०५ मध्ये या दुकानाचा स्कॉट गुप्तपणें भागिदार झाला.

या भागिदारीनें स्कॉटचा फायदा होत होता. निदान या धंद्यांत त्यास फारसें नुकसान आलें नसतें. कारण जेम्स बॅलंटाइन्मध्ये फारशी कर्तबगारी नव्हती तरी त्याला अक्षरांच्या ठशांच्या ठेवणीबद्दल सद्भिर्बुद्धि असल्यामुळें या छापखान्यांतून काम उत्तम निघे व स्कॉटच्या पुस्तकांचा स्वपहि दांडगा होत असे; ह्मणून धंद्याची साधारण चलतीच होती. पण स्कॉटमध्ये धंद्याच्या दृष्टीनें कांहीं दोष होते. तो फार भिडस्त होता. त्याला होतकरू ग्रंथकारांस उत्तेजन देण्याची इच्छा असे. तसेंच त्याला पुराणसंशोधनाचाहि नाद होता. पुस्तकें छापण्याला घेण्याचे बाबतींत बॅलंटाइन् हा स्कॉटचे अनुमतानें चाले. यामुळें या छापखान्यांत कितीतरी न स्वपणारीं पुस्तकें छापून निघूं लागलीं. शिवाय छापलेल्या पुस्तकांचा स्वप करण्याकरितां पुस्तकविक्रीचें व पुस्तकप्रसिद्धीचें दुकान १८०९ मध्ये काढण्यांत आलें. व तें काम जेम्सचा भाऊ जॉन बॅलंटाइन् यास दिलें. आतां स्कॉटच्या

मानानें जेम्स जितका कमी योग्यतेचा माणुस होता तितका जॉन जेम्सच्या मानानें कमी योग्यतेचा होता. तो फार आळशी, हलगर्जी व उधळ्या होता. तो स्वतःचा खाजगी खर्च दुकानच्या पैशांतून करूं लागला. शिवाय स्कॉटलाहि भावी उत्पन्नाच्या हमीवर खर्च करण्याची संवय लागली होती. अर्थात् जॉनहि स्कॉटचें अनुकरण करूं लागला. यामुळें या दोन्हीं भावांच्या दुकानांत तूट येऊं लागली व दुकानांचें दिवाळें वाजतें कीं काय याची स्कॉटला काळजी वाटूं लागली.

तरी पण १८१२ पर्यंत स्कॉटचें उत्पन्न वाढत होतें, व त्यासालीं त्याला सेशनच्या क्लार्कच्या कामाबद्दल वेतन मिळूं लागलें. यामुळें स्कॉटला स्वतःचा जमीनजुमला व घर घेण्याची हौस पुरवितां आली. आशेसस्टील बंगल्यापासून पांच मैलावर ट्वीड नदीच्या कांठची एक १०० एकराची शेतवाडी विकावयास निघाली होती. ती चार हजार पौंडास त्यानें विकत घेतली. व त्या ठिकाणाला **अँब्रुसफर्ड** असें नांव दिलें. एडिंबरोपासून ३६ मैलावर असलेलें हें ठिकाण हल्लीं विलायतला जाणाऱ्या प्रवाशांचें एक पवित्र यात्रास्थान बनलें आहे. यापैकीं २००० पाड त्यानें आपल्या भावापासून उसने घेतले व “रोकबी” या नांवानें पुढें प्रसिद्ध झालेल्या काव्याबद्दल २००० पौंड त्यानें प्रकाशकाकडून आगाऊ घेतले. लागलीच या नवीन जागेवर त्यानें एक घर बांधलें. व येथपासून स्कॉटला घराचा, जमिनीचा व झाडांच्या लागवडीचा विलक्षण नाद लागला. साध्या घराचा किल्ला बनत चालला; शंभर एकराच्या शेताची हजारो एकरांच्या शेतवाडींत वाढ होऊं लागली; व या सर्व जमिनीवर हजारों वृक्षांची लागवड होत चालली; स्कॉटच्या फुरसतीचा वेळ या नादांत जाऊं लागला. अशा त्याच्या

धाढत्या खर्चांमुळें व बॅलंटाइन् बंधूंच्या अव्यवस्थितपणांमुळें दुकानाची व छापखान्याची भंबेरी वाजण्याची वेळ आली; पण इतक्यांत स्कॉटच्या प्रतिभारूप खाणींतील अत्यंत मौल्यवान् थराचा अकस्मात् शोध लागला व यामुळें स्कॉट व बॅलंटाइन् यांच्या दुकानाची अडचण त्यावेळेपुरती तरी दूर झाली. हा मानसिक खाणींतील मौल्यवान् थर ह्मणजे स्कॉटचें गद्यकथालेखन होय.

१८०५ मध्ये स्कॉटनें एका गद्य कादंबरीचीं कांहीं प्रकरणें लिहिलीं होतीं. पण त्याच्या जिवलग मित्राचा सल्ला न मिळाल्यामुळें व कदाचित् कवि या नात्यानें आपण जो लौकिक मिळविला आहे, त्याला धक्का बसेल या भीतीनें त्यानें ती तशीच अपुरी टाकिली होती. पण बायरन हा कवि उदयास आल्यापासून स्कॉटच्या काव्याबद्दलची लोकांची आवड कमी होऊं लागली होती. याचा प्रत्यय स्कॉटच्या शेवटच्या काव्यग्रंथाच्या खपावरून त्याला येऊं लागलाच होता. शिवाय सहा सात काव्यग्रंथ लिहिल्यामुळें त्याच्या काव्यप्रतिभेस बराच ताण पडला होता. तेव्हां तिला कायमची विश्रांति देऊन कथाप्रतिभेची आराधना करण्याचा स्कॉटनें निश्चय केला. शिवाय बॅलंटाइन्च्या दुकानाच्या भागिदारीमुळें त्याला पैशाची अडचण भासूं लागलीच होती. ह्मणून १८०५ मध्ये अर्धवट लिहून पडलेली कादंबरी (जिचीं पूर्वीं लिहिलेलीं प्रकरणें एका कपाटाच्या खणांत पडून राहिलीं होती, व जीं त्याला दुसऱ्या वस्तू हुडकीत असतां सहज सांपडलीं) त्यानें १८१४ मध्ये एका तडाक्यासरशी पुरी केली. पण लोकांना ही लेखनकला पसंत पडते कीं नाहीं, हें पहाण्याकरितां स्कॉटनें ही कादंबरी टोपण नांवानें प्रसिद्ध केली. या कादंबरीचें नांव "वेव्हरले" असें होतें. ही कादंबरी प्रसिद्ध झाल्याबरोबर स्कॉट दोन महिने

पश्चिमेकडलि बेटांत फिरावयास गेला. तो आपल्या घरीं परत येतो तों त्याला समजलें कीं, “वेव्हरले” च्या दोन आवृत्त्या संपून तिसरी छापत आहे. एका वर्षाच्या आंत चवथी आवृत्तीहि संपून गेली ! या कादंबरीच्या कर्तृत्वाबद्दल प्रथमतः लोकांना गूढ वाटलें. पण तें फार दिवस टिकलें नाहीं. पुढें स्कॉटला निनांवी कादंबऱ्या लिहिण्याचा नाद लागला व तो त्यानें शेवटपर्यंत कायम ठेविला. ‘वेव्हरलेचा’ विलक्षण स्वप झालेला पाहून स्कॉटनें ‘गाय मॅनेरिंग’ या नांवाच्या कादंबरीच्या रचनेस सुरवात करून तीहि एका सपाट्यांत पुरी केली. तिचाहि स्वप ‘वेव्हरले’ प्रमाणें आश्चर्यकारक झाला. स्कॉटच्या सर्व कादंबऱ्या अशाच भराभर लिहिलेल्या असूनहि घाईनें लिहिण्याचे दोष त्यांत फारसे दिसून येत नाहींत. स्कॉटची प्रतिभा इतकी प्रज्वलित होती कीं, तिला योग्य असा विषय मिळाला म्हणजे स्कॉटचा लिहिण्याचा वेग विलक्षण असे. स्कॉटच्या लिहिण्याच्या वेगाबद्दल व त्याच्या सतत उद्योगीपणाबद्दल खाली दिलेली स्वानुभवाची गोष्ट त्याचा जांबई व चरित्रकार लॉकहार्ट यानें लिहून ठेविली आहे.

“आह्मीं कांहीं तरुण मंडळी आमच्या मित्राच्या घरीं सुट्टीचा दिवस मजेंत व चैनींत घालविण्याकरितां जमलों होतो. घरची वडील मंडळी थोडावेळ आमच्यांत मिसळली होती, पण पुढें तरुण मंडळीला संकोच न वाटावा ह्मणून ती दुसरीकडे गेली, व आमचें तरुण मंडळीचें सुरापान सुरूं झालें. थोड्यावेळानें मी व माझा एक मित्र जरा पलीकडच्या खोलींत जाऊन बसलों. त्या खोलीला एक खिडकी होती. तिच्या समोर माझा मित्र होता. थोड्याच वेळानें माझ्या मित्राच्या चेहऱ्यावर अस्वस्थतेची छाया दिसूं लागली तेव्हां मी त्याला विचारलें, ‘तुम्हाला

बरें वाटत नाही ?' माझा मित्र ह्मणाला, 'छे-तसें नाही पण तुम्ही माझ्या जागीं या व मी तुमच्या जागीं जातों ह्मणजे मला बरें वाटेल. कारण माझ्या दृष्टीसमोर एक हात-जळो तो हात-सारखा हालत आहे. या हातानें मला वारंवार त्रास दिला आहे व हा हातच मला सुखानें पेला भरून पेय पिऊं देत नाही.' हें गूढ भाषण ऐकून मी माझ्या मित्राच्या जागीं गेलों तों त्यानें आपल्या मजेंत व्यत्यय आणणाऱ्या त्या हाताकडे माझे लक्ष्य वेधलें. तो म्हणाला, 'आपण येथें बसल्यापासून मी सारखा पाहत आहे-माझे डोळे तेथें खिळून राहिले आहेत. पानावर पान संपत आहे व तें हस्तलिखित कागदांच्या ढिगाऱ्यावर टाकिलें जात आहे, तरी पण त्याचा क्रम न थांबतां चाललाच आहे. हा असा क्रम दिवेलागेपर्यंत चालत राहतो व ईश्वर जाणें त्यानंतरहि कितीवेळ चालतो तो. हा क्रम रोज रात्रंदिवस चालूं असतो. मी जर आपला अभ्यास करित नसलों तर मला हा देखावा पाहावत नाही.' मी ह्मणालों, 'असेल कोणी मठ व कामाच्या ओझ्याखालीं दडपलेला कारकून किंवा आपल्या समाजांतील माथेफिरू तरुण ! इतक्यांत या मित्राचे वडील तेथें आले व ह्मणाले, 'नाहीं, नाहीं, तो हात कोणाचा तें मला पूर्णपणें माहीत आहे. तो हात अशा तशाचा नसून सर वॉल्टर स्कॉटचा आहे' "

स्कॉटच्या कादंबऱ्यांच्या विलक्षण स्वपामुळें बॅलंटाइन् बंधूंच्या दुकानाची हलाखी बरीच कमी झाली. इतर छापखानेवाल्यास व प्रकाशकास ह्या विलक्षण स्वपाचा फायदा मिळविण्याची हांव सुटली व ह्मणून त्यापैकीं काँस्टेबलनें बऱ्याच कादंबऱ्यांचा हक्क स्कॉटला पुष्कळ पैसे देऊन घेतला. पण या देवघेवींत बॅलंटाइन्च्या

दुकानांत असलेलीं बरींच न खपणारीं पुस्तकें काँस्टेबल या प्रकाशकास घ्यावीं लागलीं व त्यामुळे त्या प्रकाशकाचीहि पैशाची तारांबळ होऊं लागली. शिवाय स्कॉट पुढें होणाऱ्या कादंबऱ्यांचे पैसे आधीं घेऊं लागला. याप्रमाणें स्कॉटनें आपल्या पायाखालीं एक दारूचें भुयार तयार केले. पण त्याचा भडका उडण्यास अजून अवकाश होता.

स्कॉटच्या दोन कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्यावर तो लंडनला गेला. येथें त्याची बायरन् या कवीशीं प्रत्यक्ष ओळख झाली व त्यांची मैत्री जमली. बायरन् व त्यावेळचा इंग्लंडच्या गादीचा रीजंट जॉर्ज, यांची भेट झाली असतां, स्कॉटच्या काव्यांची व कादंबऱ्यांची त्यानें फार प्रशंसा केली. यामुळे स्कॉटला भेटण्याची जॉर्ज यास इच्छा होऊन, त्यानें त्याला मेजवानीस बोलाविलें. याप्रमाणें स्कॉटची या खेपेला लहान मोठ्या सर्व लोकांत फार चहा झाली.

लंडनहून परत आल्यावर लागलीच स्कॉट वॉटरलूचें विजयी रणमैदान पहाण्यास गेला. तेथून तो पॅरिस येथें गेल्यावर त्या प्रवासाचें वर्णन त्यानें पत्रांच्या रूपानें प्रसिद्ध केले. तसेंच या काळचा इतिहास लिहावा असें त्याच्या मनांत घोळूं लागले. व त्याकरितां तो कागदपत्रादि सामुग्री गोळा करूं लागला. त्याचें कादंबरी लेखन चालूच होतें. फ्रान्समधून परत आल्यावर त्यानें “रॉब रॉय” नांवाची कादंबरी प्रसिद्ध केली. या कादंबरीच्या एका पंधरवड्यांत एक हजार प्रती खपल्या. यावरून त्याच्या कादंबऱ्यांची लोकप्रियता किती आश्चर्यकारक रीतीनें वाढत होती याची कल्पना करितां येईल. येथपासून स्कॉटला आपल्या कादंबरी-पासून सालिना दहा हजार पौंडांचें निर्वेध उत्पन्न येऊं लागले.

१८१८ च्या सुमारास प्रिन्स जॉर्जने रीजंट या नात्याने स्कॉटला बॅरोनेट करण्याची मुख्य प्रधानास सूचना केली व अर्थात् ती सर्वास पसंत पडली. स्कॉटला उत्पन्न चांगलें असल्यामुळें त्याने ही पदवी मोठ्या आदरानें स्वीकारण्याचें कबूल केलें. १८२० मध्ये जॉर्ज हा चवथा जॉर्ज या नांवानें गादीवर आला व स्कॉटला त्याने आपल्या कारकीर्दींतला पहिला बॅरोनेट केला. या पदवीस शोभेशा तऱ्हेने राहण्याकरितां स्कॉटचा खर्च अर्थात् वाढला. राज्यावर बसल्यावर दोन वर्षांनीं ह्मणजे १८२२ सालीं जॉर्ज राजानें स्कॉटलंडला पहिली भेट दिली. त्या समारंभाची सर्व व्यवस्था स्कॉटने केली व त्याच्याच कर्तबगारीनें हा समारंभ फार यशस्वी रीतीनें पार पडला.

याप्रमाणें बाह्यतः स्कॉटची फार भरभराट होत होती. पण त्याच्या अवाढव्य खर्चीनें, बॅलंटाइन् बंधूंच्या अव्यवस्थितपणामुळें व काँस्टेबलसारख्या हुषार प्रकाशकानें फायद्याच्या लोभानें बॅलंटाइन्-पासून न खपणारीं पुस्तकें विकत घेतल्यामुळें सर्वांची पैशाची तारांबळ उडाली. प्रथमतः काँस्टेबल याचें दिवाळें निघण्याची भीति उत्पन्न झाली. १८२५ मध्ये त्याला आपल्यावरील हुंड्या पटविणें अशक्य झालें, ह्मणून त्याला दिवाळें काढावें लागलें. काँस्टेबलचें दिवाळें निघाल्याबरोबर त्याचा धक्का बॅलंटाइन् बंधूंच्या दुकानास लागला व त्यांनाहि दिवाळें पुकारण्याचा मार्ग स्वीकारावा लागला. या दुकानाचा गुप्त भागीदार ह्मणून स्कॉटवरहि अर्थात् पैशाची फेड करण्याची जबाबदारी पडली. स्कॉटचे दोन चार दिवस फार काळजीत गेले; पण तो विलक्षण धीराचा माणूस असल्यामुळें, त्यानें या संकटास तोंड देण्याचा निश्चय केला. हिशेबावरून त्याला असें दिसून आलें कीं, बॅलंटाइन् बंधूंना एकंदर

एक लक्ष सतरा हजारांचें देणें आहे. स्कॉटनें त्यावेळेपर्यंत आपल्या लेखनव्यवसायावर १०४००० पौंड मिळविले होते. पण वयाच्या पन्नासाव्या वर्षीं, एक लक्षाच्यावर कर्जाची जबाबदारी आपणावर आली असें पाहून, साधारण लेचापेचा माणसाची तर गाळणच उडाली असती, नव्हे त्याला वेडाहि लागलें असतें; निदान आपलें दिवाळें निघालें, त्याला काय करणार असें ह्मणून त्यानें खांका वर केल्या असत्या. पण अशा भित्रेपणाचा कोणताच मार्ग स्कॉटनें स्वीकारला नाहीं. उलट आपल्या अंगावर कर्जाचा बोजा घेऊन, त्यानें आपल्या सर्व कर्जदारांस “मी तुमचें कर्ज आपल्या श्रमानें फेडीन” असें आश्वासन दिलें! काय विलक्षण धैर्य हें! किती उच्च दर्जाचा प्रामाणिकपणा हा!

परंतु म्हणतात त्याप्रमाणें मनुष्यावर संकटें येऊं लागलीं कीं, तीं कधीं एकटीं येत नाहींत. या संकटांखालीं विचारी लेडी स्कॉट अगदीं चिरडून गेली. तसेंच स्कॉटची प्रकृतीहि याच सुमारास कायमची बिघडली. तरी या संकटपरंपरेस न जुमानतां स्कॉटनें एक नवीन लेखनविषय हातीं घेतला; तो ह्मणजे नेपोलियनचें चरित्र लिहिण्याचा. त्याचप्रमाणें त्यानें आपल्या सर्व कादंबऱ्यांची एक चांगली नवी आवृत्ति काढण्याचा बेत केला. दोन कादंबऱ्या लिहिण्यास सुरवात केली. त्या ‘कॉन्ट रॉबर्ट ऑफ पॅरिस’ व ‘पेव्हेरील ऑफ दि पीक’ या होत. पण त्या पुऱ्या होण्यापूर्वीं स्कॉटला अर्धागवायूचा झटका आला व डॉक्टरनीं त्याला प्रवासास जाण्यास सांगितलें. सरकारनें एक गलबत स्कॉटचे दिमतीस देऊन, त्याच्याबद्दलचा आपला आदर व्यक्त केला. प्रवासांत त्याला थोडेसें बरें वाटलें. पण इटलींत असतांना प्रसिद्ध जर्मन कवी गटे वारल्याची त्याला बातमी कळली. त्या

योगें त्याच्या मनाला धक्का बसला, व आपलाहि अंतकाळ जवळ आला आहे असें त्याच्या मनानें घेतलें, व तो इटलींतून ताबडतोब आपल्या देशीं परत आला. घरीं आल्यावर त्याला किंचित् बरें वाटलें, पण त्याची प्रकृति खालावत चालली. पुढें आपण आपलें सर्व कर्ज फेडलें अशा प्रकारचा त्याला भ्रम झाला व अर्थात् तो दूर करण्याचा त्याचे नातेवाईकांनीं प्रयत्न केला नाहीं. कारण त्यामुळें त्याचें मन स्वस्थ झालें. बाकी इतकें खरें कीं, १८२६ पासून १८२८ पर्यंत खरोखरींच त्यानें ४०००० पौंड कर्जाची फेड केली. पुढें तो आणखी चार वर्षे जगला. मरणसमयीं कर्जापैकीं फक्त ५०००० पौंड राहिले होते. त्यापैकीं २२००० पौंड त्याच्या आयुष्याचा विमा होता व त्याच्या पश्चात् कॅडेल या प्रकाशकानें स्कॉटच्या ग्रंथांच्या हक्काबद्दल ३०००० पौंड आगाऊ दिले. याप्रमाणें स्कॉटच्या इच्छेनुरूप सर्व कर्जदारांच्या सर्व कर्जाची फेड झाली.

मागें सांगितल्याप्रमाणें स्कॉट आपल्या घरीं अंबट्सफर्ड येथें आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं त्याचा अन्तकाळ झाला. ज्याप्रमाणें प्लेटोनें आपला गुरु सॉक्रेटीस याच्या अन्तकाळचें हृदयंगम व हुबेहूब वर्णन फीडो नांवाच्या एका लेखांत केलें आहे, त्याप्रमाणें सर वॉल्टर स्कॉटचा जांवाई लॉकहार्ट यानें, स्कॉटच्या चरित्रांत त्याच्या अन्तकाळचें असेंच डोळ्यांतून टिपें पाडणारें वर्णन केलें आहे. तें त्याच्या शब्दांतच सांगणें बरें.

“ता. १७ सप्टेंबर (१८३२) रोजीं सकाळीं मी पोषाख करीत असतांना (सर वॉल्टर स्कॉटचा चाकर) निकोलसन माझ्या खोलींत आला व मला ह्मणाला ‘ धनीसाहेब पुरतेपणी

शुद्धीवर आले असून अगदीं शांत आहेत व त्यांनीं तावडतोब आपल्याला बोलाविलें आहे.' त्यांच्या खोलींत जातांच मला दिसून आलें कीं, जरी त्यांना अन्तकाळची पराकाष्ठेची अशक्तता आली होती तरी मनःस्थिति शांत व पूर्ण शुद्धीची होती. त्यांची नजर अगदीं शांत व साफ होती. वायूच्या झटक्याचा लवलेशहि उरला नव्हता. ते ह्मणाले "लॉकहार्ट, मला आतां चार दोन क्षणापेक्षां जास्त बोलवणार नाहीं. माझ्या लाडक्या, तूं सज्जनपणा कधींहि सोडूं नये; सद्गुणाची नेहमीं कास धर; व सदा धर्मनिष्ठ व कर्तव्यनिष्ठ रहा." इतकें बोलून ते थांबले. मी विचारलें 'सोफाया व अॅन (स्कॉटच्या मुली) यांना बोलावूं कां ?' ते ह्मणाले 'नको त्यांना उठवूं नको. त्या विचाऱ्या सर्व रात्रभर जाग्याच होत्या. तुम्हां सर्वांचें देव भलें करो.' इतकें बोलत आहे तोंच ग्लानीनें त्यांच्या डोळ्यावर झापड आली, व त्यांना झोंप लागली, आपल्या वडिलांचा अन्तकाळ जवळ आला आहे, असें कळल्याबरोबर स्कॉटचे दोन्ही मुलगे पुन्हां रजा घेऊन ता. १९ सप्टेंबर रोजीं अंबट्सफर्डला येऊन पोहोंचले. ता. २१ सप्टेंबर १८३२ रोजीं दिवसा द्रीड वाजतां, सर्व मुलांमाणसांचे समक्ष सर वॉल्टर यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. तो फार छान दिवस होता; इतका उन्हाळा होता कीं, घराची खिडकी न खिडकी उघडण्यांत आली होती; तसेंच तो दिवस इतका निवांत व शांत होता कीं, ट्वीड नदीच्या दगडाळ पात्रांतून संधपणें वाहणाऱ्या जलप्रवाहाचा श्रुति-मनोहर आवाज, आह्मी मृत्युशय्येजवळ गुडघे टेकून बसलों असतांना, स्पष्टपणें ऐकूं येत होता. सर वॉल्टरच्या थोरल्या मुलानें प्राणो-त्क्रमणानंतर सर वॉल्टरचे डोळे मिटले व त्यांचा मुका घेतला."

सर वॉल्टरच्या इच्छेप्रमाणे अंबट्सफर्ड शेजारच्या ड्रायवर्ज गांवांतील स्कॉट कुटुंबाच्या खासगी स्मशानभूमीमध्ये त्याचा मृतदेह पुरण्यांत आला. मृतदेह घरांतून प्रेतपेटीमध्ये ठेवण्याचें व तेथून ती पेटी स्मशानभूमीपर्यंत नेण्याचें काम सर वॉल्टरच्या नोकरांनीं व बागेतील माळ्यांनीं जातीनें केलें. इतकें सर वॉल्टरवर चाकरमाणसांचें प्रेम होतें.

कुटुंबांतली माणसें व आसपासचे शेजारी यांना वॉल्टरच्या मृत्यूनें अत्यंत दुःख व्हावें हें स्वाभाविक आहे. पण सर्व देशभर, नव्हे जेथें जेथें इंग्रजी भाषा व इंग्रजी वाङ्मय पसरलेलें होतें, अशा सर्व देशांत वॉल्टरच्या मृत्यूवार्तेनें लोकांना दुःख झालें. विशेषतः स्कॉटलंडामध्ये व एडिंबरो शहरीं तर सर्वांना हळहळ लागली व एडिंबरोच्या लोकांनीं नानातऱ्हेनें आपला आदर व्यक्त केला व त्याचें प्रचंड व प्रेक्षणीय स्मारक करण्याचें ठरविलें.

शंभरवर्षानंतर सुद्धां एडिंबरो नगरींत पाऊल टाकल्याबरोबर ही नगरी म्हणजे स्कॉटची जन्मभूमि व कर्मभूमि आहे याचा प्रत्यय मला पदोपदीं आला. कारण येथल्या खंदकांत खोल बांधलेल्या प्रचंड स्टेशनचें नांव वेव्हरले ! त्या स्टेशनाला नेणाऱ्या लांबचलांब घाटासारख्या खोल खोल बांधलेल्या पायऱ्यांचें नांव वेव्हरले पायऱ्या ! अशी किती तरी स्मारके एडिंबरो शहरांत दृष्टोत्पत्तीस येतात; पण प्रिन्सेस स्ट्रीटच्या बागेमध्ये सर वॉल्टर स्कॉटचें केलेलें भव्य मनोऱ्याच्या रूपाचें स्मारक तर अपूर्व आहे यांत शंका नाही.

हा मनोरा चार मजली असून प्रिन्सेस स्ट्रीटच्यावर दोनशें फूट उंच आहे. मनोऱ्याच्या तळमजल्यांत भव्य अशा सिंहासनासारख्या संगमरवरी बैठकीवर स्कॉटची हंसतमुख व आनंदी अशी दुप्पट आकाराची मूर्ति बसविली आहे; शेजारी त्याचा आवडता कुत्रा मैदा बसलेला आहे. मनोऱ्याचें काम गॉथिक बांधकलेच्या धर्तीचें असून मनोऱ्याच्या शिखरापर्यंत जाण्यास पायऱ्या केलेल्या आहेत. मनोऱ्याच्या सर्व मजल्याच्या सभोंवार स्कॉटची काव्ये व कादंबऱ्या यांतील प्रख्यात पात्रांचे पुतळे जागजागी बसविलेले आहेत. या स्मारकाचें काम पाहून प्रेक्षकांचें मन थकक होतें. स्कॉटबद्दल स्कॉटिश लोकांमध्ये व एडिंबरो शहरवासियांमध्ये केवढी आदरबुद्धि व प्रेमभावना आहे, हें या सुंदर स्मारकावरून दिसून येतें. असो. शेवटीं सर वॉल्टर स्कॉटच्या छोट्या चरित्राची फलश्रुति सांगावयाची राहिली. स्कॉट हा षड्गुण संपन्न होवा. त्या गुणांचा नामसंग्रह भर्तृहरिच्या एका सुप्रसिद्ध सुभाषितांत केला आहे. तरी त्या सुभाषितापासून या फलश्रुतीस सुरवात करूं या.

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

या सुभाषितांत वर्णन केलेले सर्व गुण सर वॉल्टर स्कॉटमध्ये पूर्णपणें होते व ह्मणून तो महात्म्यांच्या कोटीमध्ये बसण्यास योग्य आहे, हें त्याच्या येथपर्यंत दिलेल्या चरित्रांवरून व खालील सिंहावलोकनावरून दिसून येईल. स्कॉटच्या गुणवर्णनास सुभाषितांत वर्णन केलेल्या

गुणक्रमाच्या शेवटाकडून प्रारंभ करणें बरें. स्कॉटला विद्येचा नाद फार होता, ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. ज्याचें बहुतेक सर्व आयुष्य वाङ्मयसेवेतच खर्च झालें; ज्यानें लहानमोठे सुमारें चाळीस ग्रंथ आपल्या प्रतिभाशक्तीनें निर्माण केले; ज्याचा नित्यक्रम मुळीं वाचनाचा व लेखनाचा होता, त्याला विद्येचा नाद नव्हता असें कोण म्हणेल? असाध्य रोगानें पछाडिलें असतांना, मेंदू काम करान्यास असमर्थ झाला असतांना, स्वतः लिहिण्याची शक्ति राहिली नसतांना ज्यानें आपल्या इच्छासामर्थ्यानें व दृढनिश्चयानें दोन कादंबऱ्या पुऱ्या केल्या व एका कादंबरीचें संविधानक मनांत जुळवून कादंबरीचें नामाभिधानहि केलें, त्याची विद्येची व वाङ्मयाची आवड किती दांडगी असली पाहिजे बरें? शिवाय ही वाङ्मयसेवा स्कॉटनें निव्वळ नवे स्वकपोलकल्पित गद्य व पद्य ग्रंथ लिहूनच केली असेंहि नाही. त्यानें जुन्या वाङ्मयभक्तांच्या ग्रंथांच्या सटीक व सचरित्र आवृत्त्याहि काढल्या. शिवाय त्याला पुराणवस्तुसंशोधनाची फार हौस होती व अशा प्रकारच्या ग्रंथांना तो उत्तेजन देई. तसेंच नव्या होतकरू लेखकांनाहि तो मदत करीत असे. या सर्व गोष्टींवरून त्याला विद्येची निरपेक्ष अशी गोडी होती, असें दिसून येतें.

सुभाषितवर्णित दुसरा गुणहि स्कॉटमध्ये होता. जगांतलि नामांकित ग्रंथकार ह्मणून जीं कांहीं नांवे सांगण्यांत येतील, त्यांत स्कॉटचें नांव बरेंच वर येईल, यांत शंका नाही. स्कॉटनें आपलें नांव इंग्रजी वाङ्मयांत अजरामर करून ठेविलें आहे. त्याचा विशेष हा होय कीं, गद्य व पद्य लेखनामध्ये स्कॉटचा सारखाच हातखंडा होता. पुष्कळ लेखक काव्यग्रंथकार या नात्यानें जास्त प्रसिद्ध असतात, तर दुसरे गद्यग्रंथकार या नात्यानें जास्त प्रसिद्ध असतात. पण स्कॉटप्रमाणें दोन्ही नात्यानें सारखाच प्रसिद्धी

असलेले लेखक, हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके सांपडणें कठीण आहे. स्कॉटचे काव्यग्रंथ जास्त हृदयंगम किंवा कादंबरी ग्रंथ जास्त हृदयंगम हें ठरविणें ह्मणजे एक बिकट प्रश्न आहे. कारण स्कॉटचें रचनाचातुर्य, त्याचें मनुष्यस्वभाववर्णन, त्याचें सृष्टि-निरीक्षण, त्याचा विनोद, त्याचा प्रसाद इत्यादि त्याच्या ग्रंथांतील गुण दोन्हीं ठिकाणीं सारखेच सांपडतात. स्कॉटनें प्रथमतः कवि ह्मणून कीर्ति मिळविली. या यशाबद्दल अर्थात् त्याला अभिमानहि वाटे. पण बायरन् कवीच्या काव्यग्रंथांच्या प्रसिद्धीनंतर आपल्या ग्रंथांची लोकप्रियता कमी दिसतांच, स्कॉटनें गद्यग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. व आपल्या लौकिकांत व लोकप्रियतेत जास्तच भर घातली. लोकांनीं आपल्याला चांगलें ह्मणावें, आपलें ग्रंथ सर्वमान्य व्हावे अशी स्कॉटला इच्छा होती, व त्याकरितां तो सतत उद्योगहि करीत असे. यशाची अभिरुचि स्कॉटला अगदीं लहानपणापासून होती. शालेंत असतांना सुद्धां आपला वर नंबर असावा असं त्याला वाटे व एकदा तर तो नंबर मिळविण्याकरितां अयोग्य युक्तीचा उपयोग त्यानें केला हें मागें सांगितलेंच आहे. मोठेपणीं अर्थात् ही युक्ति योजल्याबद्दल त्याला वाईट वाटे. पण यावरून त्याची यशाची अभिरुचि दिसून येते. महात्म्यांना स्वाभाविक असलेला तिसरा गुण ह्मणजे युद्धांतील पराक्रमीपणा होय. हाहि गुण स्कॉटमध्ये ओतप्रोत भरला होता, स्कॉट हा लहानपणींच लंगडा असल्यामुळे त्याला प्रत्यक्ष लढाईत जातां आलें नाहीं, हें खरें. तसेंच प्रत्यक्ष लढाईतील पराक्रम दाखविण्याचा प्रसंग त्याला आला नाहीं, हें खरें. तरी पण त्याचे अंगीं हा गुण पूर्णपणें होता, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आधीं स्कॉटला शिकारीचा व घोड्यावर बसण्याचा फार नाद असे. रानावनांतून

व दऱ्याखोऱ्यांतून फिरण्याची, देशांतील कोटकिल्ले व लढाईची ठिकाणें पहाण्याची व युद्धप्रसंगांची माहिती मिळविण्याची त्याला लहानपणापासून फार हौस. स्कॉटच्या ग्रंथांत युद्धाची जितकी हुबे-हुब व हृदय हालवून सोडणारीं वर्णनें आलीं आहेत तितकीं वर्णनें दुसऱ्या ग्रंथांत क्वचितच सांपडतील. यावरून स्कॉटमध्ये उपजतच युद्धविक्रम होता असें ह्मणणें प्राप्त आहे. स्वतः भेंकड व धाबरट अशा मनुष्याकडून अशीं वर्णनें निर्माण होणें कठीण आहे. पण स्कॉटच्या आयुष्यांतील खालील प्रसंगावरूनही हा गुण निदर्शनास येतो. स्कॉटनें आपल्या उतारवयांतच नेपोलियन बोनापार्टचे चरित्र लिहिलें. नेपोलियनला एका बेटांत कोंडून ठेविलें असतांना तेथल्या अधिकाऱ्यानें त्याला वाईट रीतीनें वागविलें याबद्दल स्कॉटनें त्या चरित्रांत प्रतिकूल टीका केली. ही टीका खोटी आहे व ही आपली मानहानी करणारी आहे असे त्या अधिकाऱ्याला वाटून तो त्या कालच्या पद्धतीप्रमाणें आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ आपल्याला द्वंद्वयुद्ध करण्यास बोलावणार आहे अशी बातमी स्कॉटला कळली. त्याबरोबर स्कॉट द्वंद्वयुद्धास तयार झाला. द्वंद्वयुद्धानें विधानाची सत्यासत्यता ठराविणें अविचाराचें आहे असें स्कॉटचें मत होतें. पण दुसऱ्यानें आव्हान केलें असतां तें न स्वीकारणें ह्मणजे भेंकडपणा आहे असें त्यास वाटून तो द्वंद्वयुद्धास तयार झाला. तसेंच स्कॉटला योद्ध्याच्या आयुष्याची फार हौस असे. व त्याच्या कादंबऱ्यामध्ये लष्करी कामाचें व पेशाचें सुंदर शब्दचित्र जागोजाग दृष्टीस पडतें. यांवरून स्कॉटचा उपजत पराक्रमी स्वभाव दिसून येतो.

सुभाषितवर्णित महात्म्याचा चवथा गुण ह्मणजे सभेंतील वाकपांडित्य होय. स्कॉटनें वकिलीचा धंदा केलाच नाहीं ह्मणाना;

तसेंच तो पार्लमेंटांतहि कधीं शिरला नाहीं. यामुळें पराक्रमीपणा-प्रमाणेंच स्कॉटचा हा गुणहि कसास लागला नाहीं. पण स्कॉटचे ग्रंथच त्याच्या वाक्पांडित्याचे द्योतक नाहींत काय ? त्याचा 'शेवटल्या शाहिराचा पोवाडा' ह्मणजे लोकांचीं मनें हालवून सोडणारी काव्यरूपी वाक्पटुता नाहीं काय ? तसेंच त्याच्या ग्रंथांत लोकांच्या मनाला चटका लावणारे व त्यांचीं मनें आकर्षून घेणारे प्रसंग काय थोडे आहेत ? स्कॉटचे सर्व ग्रंथ हेच त्याच्या वाक्पटुत्वाचे उत्तम मासले आहेत. पण आपल्या वाक्पटुत्वानें अथवा लेखन पटुत्वानें चळवळ करून, आपल्या मनाप्रमाणें गोष्टी घडवून आणणें, हें जें वाक्पटुत्वाचें काम, तेंहि स्कॉटनें केलें आहे, असें त्याच्या आयुष्यांतील एका प्रसंगावरून दिसून येतें. स्कॉट हा मूळचा स्कॉटलंडचा रहिवाशी होता. इंग्लंड व स्कॉटलंड यांचा राजकीय संयोग झाला ही गोष्ट दोन्ही देशांच्या फायद्याची झाली असें त्याचें मत होतें व तदनुरूप त्याच्यामध्ये विस्तृत देशाभिमान उद्भूत झाला होता. तरीपण त्याला स्कॉटलंडचा व स्कॉटलंडच्या विशिष्ट संस्थांचा अभिमान असे. इंग्लंडांतील व स्कॉटलंडांतील पेढ्यांचे बाबतींत व विशेषतः स्कॉटलंडांत चालूं असलेल्या चलनी नोटांचे बाबतींत प्रधानमंडळानें कांहीं फेरफार करण्याची योजना पार्लमेंटपुढें आणली. या योजनेमुळें स्कॉटलंडांतील विशिष्ट संस्थांना धक्का बसेल व स्कॉटलंडांतील सोयीच्या व फायद्याच्या चलनी नोटांच्या पद्धतीचें उच्चाटन होईल असें स्कॉटला वाटलें व त्याचा प्रांतिक अभिमान जागृत झाला. ह्मणून प्रधानमंडळाची ही योजना हाणून पाहण्याचा स्कॉटनें निश्चय केला. व त्याकरितां सर्व देशामध्ये वर्तमानपत्रद्वारे त्यानें मोठी चळवळ केली. त्यासंबंधांत त्यानें आपल्या काव्यप्रतिभेला अनुरूप अशीं

‘म्यालाची म्यालाथोपर’ या नांवाचीं पत्रें छापिलीं. व आपल्या लेखनपटुत्वानें त्यानें प्रधानमंडळाची योजना हाणून पाडिली. त्याचप्रमाणें स्कॉटलंडांतिल न्यायकचेऱ्यांसंबंधीं एक योजना पुढें आली होती. त्यावेळींहि स्कॉटनें स्कॉटलंडांतिल वकिलांच्या सभेपुढें या योजनेविरुद्ध चिरस्मरणीय असें वक्तृत्वपूर्ण व अस्खलित भाषण केलें. परंतु सामान्यतः स्कॉट हा राजकीय चळवळींत पडत नसे. त्याचीं मते टोरी पक्षाची होती. व त्याच्या अमदानांत टोरी पक्षच बहुतेक अधिकारारूढ होता. ह्मणून स्कॉटला राजकीय चळवळींत पडण्याचें कारणहि पडलें नाहीं. पण त्याच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं पार्लमेंटच्या सुधारणेची योजना पुढें आली होती तेव्हां ह्मणजे १८३१ मध्यें स्कॉट या योजनेविरुद्ध बोलला व त्यावेळीं लोकांनीं त्याची टर उडविली. पण स्कॉटनें या टरीस न जुमानतां आपलें मत या सभेपुढें जोरानें मांडलें.

सुभाषितांत वर्णिलेला महात्म्याचा पांचवा गुण म्हणजे आपल्या अभ्युदय काळांतिल क्षमाशीलता होय. हा गुणही स्कॉटमध्ये पूर्णपणें होता असें त्याच्या आयुष्यांतिल वर्तनावरून दिसतें. स्कॉट संगतिप्रिय असल्यामुळें त्याचे घरीं पाहुणे नेहेमीं असत व त्याच्या-जवळ नोकरचाकर व मजुरमाणसेंहि पुष्कळ असत. पण स्कॉट हा सर्वांशीं सारख्या प्रेमानें वागत असे. तो पाहुण्यांचा कमी अधिक दर्जा मनांत आणित नसे. आपल्या घरीं असेपर्यंत तो सर्वांचें सारखें आदरातिथ्य करीत असे. तसेंच स्कॉटच्या सलगीच्या मित्रामध्यें कमी सामाजिक दर्जाचेहि लोक होते. जेम्स हॉग नांवाचा गुराखी होता तो स्कॉटच्या घरीं येऊन घरच्या माणसासारखा वागावयाचा. पण स्कॉटला त्याबद्दल कधींही राग आला नाहीं. स्कॉटचे बालमित्र

व मागाहून झालेले भागिदार बॅलंटाइन् बंधू यांचे शिक्षण व योग्यता कितीतरी कमी असतांना स्कॉट त्यांना बरोबरीच्या नात्याने वागवीत असे व त्यांच्या अव्यवस्थितपणामुळे त्यांच्यावर उतार वयांत मोठे संकट आले असतां स्कॉटने त्या बंधूंबद्दल ब्रही काढिला नाही. तसेच स्कॉटचे आपल्या नातेवाइकांपाशीं फारच प्रेमाचे व सलगीचे वर्तन असे. एका भावावर तर त्याचे इतके अतोनात प्रेम होते कीं त्या प्रेमाखातर त्याने आपल्या नेहमीच्या क्षमाशीलतेच्या विरुद्ध उद्धटपणाचे वर्तन केले. आपल्या टॉम या आवडत्या भावाला स्कॉटने क्लार्क ऑफ दी सेशन्स या नात्याने आपल्या हाताखालची सर्वांत मोठी जागा दिली नाही. पण सालिना २५० पौंडाच्या कारकुनाच्या जागेवर त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्याची नेमणूक केली. पण टॉम हा या जागेवर लवकर हजर होऊं शकला नाही. दरम्यान न्याय कचेऱ्यांच्या सुधारणेकरितां बसलेल्या कमिशनने ही जागा बंद करण्याची शिफारस केली. परंतु ज्या अर्थी टॉम स्कॉटची नेमणूक झाली होती त्याअर्थी त्याला सालिना १३० पौंड नुकसानीबद्दल द्यावे अशी लॉर्ड्यांच्या सभेत रास्त सूचना आली व त्यावर लॉर्ड हॉलंड याने प्रतिकूल मत दिले. याबद्दल स्कॉट लॉर्ड हॉलंडवर फार रागावला. व नंतर जेव्हां स्कॉटची व हॉलंडची गांठ पडली तेव्हां हॉलंडचा नमस्कार न स्वीकारतां व त्याच्याशीं न बोलतां स्कॉट तेथून निघून गेला. हे आपले वर्तन गर्हणीय होते असे पुढे स्कॉटला वाटले व त्याने हॉलंडशीं समेट केला. स्कॉटचे आपल्या मुलांबाळांशीं फार प्रेमाचे व सलोख्याचे वर्तन असे. स्कॉटच्या लिहावयाच्या व वाचावयाच्या खोलींत मुलांस जाण्यास मज्जाव नसे. आपल्या लेखनव्यवसायांत गुंतलेला असतांना मुले

कांहीं विचारावयास आली तरी त्यांचेवर न रागावतां तो आपलें काम बाजूस ठेवून, त्यांची विचारपूस करून, त्यांना गोष्टी सांगून, त्यांच्याबरोबर खेळून, त्यांना परत बाहेर धाडीत असे व नंतर तो पुन्हां आपल्या कामाला लागे.

सुभाषितांतील महात्म्याचा सहावा व शेवटला गुण ह्यणजे संकटकालीं धैर्य हा होय. हा गुण तर स्कॉटच्या चरित्रांत अत्यंत उज्ज्वल तऱ्हेनें दिसून येतो. संकटें व विषात्ति हीं मनुष्याच्या गुणांच्या पारखेची कसोटी होत असें ह्यणतात, तें स्कॉटच्या ठिकाणीं अक्षरशः खरें ठरतें. स्कॉटच्या उतारवधांत त्याच्यावर जें मोठें संकट—सर्वस्व जाण्याचें—आलें तें जर आलें नसतें तर स्कॉटची दानत व गुण यांचें निदर्शन इतक्या स्पष्टपणें झालेंच नसतें. पण ज्याप्रमाणें त्याच्या प्रतिभाशक्तींतून दैदीप्यमान रत्नें बाहेर पडलीं त्याप्रमाणेंच त्याच्यावरील संकटानें त्याची दानत तावून सुलाखून निघून ती दैदीप्यमान [दिसूं लागली. पन्नाशी उलटल्यावर 'आजपर्यंत आपण मिळविलें तें जाण्याची वेळ आली आहे, इतकेंच नव्हे, तर लाख दीडलाखाच्या कर्जाची जबाबदारी आपणावर पडत आहे,' अशा प्रकारच्या विलक्षण संकटाचे समयीं सामान्य माणसाची काय गाळण उडाली असती! त्यानें आपलें दिवाळें तरी काढलें असतें, किंवा कायद्याची फट काढून आपल्यावरची जबाबदारी काढून टाकली असती, किंवा आत्महत्या केली असती. हे भेकटपणाचे मार्ग स्वीकारले नसते, तर त्यास निदान वेड तरी लागून तो हतबुद्ध झाला असता. पण बॅलंटाइन् बंधूंच्या दुकानाचें दिवाळें निघालें हें कळल्यानंतर स्कॉटनें या तिन्हींपैकीं एकहि मार्ग स्वीकारला

नाहीं. उलट त्यामें या संकटास धैर्यानें तोंड देण्याचें ठरविलें. त्यानें आपल्या कर्जदारांस आश्वासन दिलें कीं “मी आपल्या मेहनतीनें व उद्योगानें तुमचें कर्ज फेडतो. तुम्ही मात्र धीर सोडूं नका, व मला सवड व वेळ द्या.” असें कर्जदारांना सांगून प्रकृति चांगली नसतांना स्कॉटनें आपल्या दीर्घोद्योगास लगेच सुरवात केली. काय हें धैर्य ! कोण ही सचोटी ! किती उदात्त ही दानत ! आपल्यावर ज्यानीं विश्वास ठेविला त्यांना त्रास होऊं नये ह्मणून केवढा हा स्वार्थत्याग व दीर्घप्रयत्न !

ऐतिहासिक कादंबरी.

ऐतिहासिक कादंबरी हा शब्दप्रयोग प्रथमदर्शनीं स्वर्ग व पाताळ, विष व अमृत, विस्तव व पाणी, वर्तुळ व चौकोन अशा परस्परविरोधी वस्तूंच्या मिलाफाप्रमाणें असंभाव्य भासतो. कारण कादंबरी ह्यणजे अद्भुत पण न भूतो न भविष्यति अशा प्रसंगांनीं भरलेली कल्पित कथा होय, तर इतिहास ह्यणजे अद्भुत पण भूतार्थ प्रसंगांनीं भरलेला यथार्थ वृत्तांत होय. पण मानवी बुद्धीला काय अशक्य आहे? तिनें या दोन विरोधात्मक गोष्टींचाही असा सुबक बेमालुम मिलाफ घडवून आणला आहे कीं, ऐतिहासिक कादंबरी हा एक सर्व सुसंस्कृत भाषांमध्ये ललितवाङ्मयाचा प्रमुख प्रकार होऊन बसला आहे. याठिकाणीं ऐतिहासिक कादंबरी व तिचा उपयोग याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करण्याचा विचार आहे. पण असें करण्यापूर्वी कादंबरीच्या निरनिराळ्या अंगांचा थोडा विचार करणें प्राप्त आहे. ह्यणजे कादंबरीचा कोठें व कोणत्या रीतीनें इतिहासाशीं मिलाफ घडवून आणला आहे, हें समजणें सोपें होईल व त्यायोगें ऐतिहासिक कादंबरी या ललितकलाप्रकाराचें स्वरूप लवकर लक्ष्यांत येईल.

ललितवाङ्मय-प्रबंधकारांनीं कादंबरीला निरनिराळीं पण परस्परसंबद्ध अशी सहा अंगें असतात असें सांगितलें आहे. तीं अंगें अशीं:—(१) संविधानक, (२) पात्रें किंवा भूमिका.

(३) संभाषण, (४) भाषाशैली, (५) स्थल व काल व (६) मानवी-जीवित-मीमांसा. आतां प्रत्येक अंगाचें यथाक्रम विवेचन करूं.

(१) संविधानकः—

कादंबरीचें कथानक म्हणजे कादंबरींत वर्णिलेली एखादी गोष्ट. आतां या गोष्टी ह्मणजे संसारांत घडणारे निरनिराळे प्रसंग-मानवी मनोभावनेचे खेळ-होत. हे प्रसंग अद्भूत असतील, असंभाव्य असतील किंवा नेहेमीच्या परिचयांतले सहज घडणारे असतील. या वर्णिलेल्या प्रसंगांच्या स्वरूपाप्रमाणें कादंबरी काल्पनिक किंवा आजकालची होईल. अद्भूत असो की काल्पनिक असो की आजकालची असो पण प्रत्येक कादंबरी म्हणजे एक गोष्ट होय हें उघड आहे. तेव्हां कादंबरी चांगली व्हावयास गोष्ट चटकदार, श्रवणीय पाहिजे व ती मनोरंजक रीतीने सांगतां आली पाहिजे. कादंबरीकाराचें कसब कादंबरीच्या अंगांतच दिसून येतें. गोष्ट सांगण्याची हातोटी कांहींजणांस साधलेली असते व तेच लोक उत्तम कादंबरीकार बनतात. ही हातोटी ज्यांच्यामध्ये नाही त्यांनी कादंबऱ्या लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांच्या कादंबऱ्या कंटाळवाण्या झाल्याखेरीज रहात नाहींत.

आतां कादंबरीच्या संविधानकाचे सामान्यतः दोन प्रकार दृष्टीस पडतात. एक विस्कळीत संविधानकाचा व दुसरा संघटित संविधानकाचा. पहिल्या प्रकारच्या संविधानकांत वर्णिलेले प्रसंग एकमेकांशीं फारसे संबद्ध नसतात. निरनिराळे प्रसंग कसे तरी एकापुढें एक सांगितले जातात. या वेगवेगळ्या प्रसंगांना एकत्र आणणारें सूत्र केवळ नायकाचें चरित्र होय. ह्मणजे विस्काळत

संविधानकाच्या कादंबऱ्या बहुधा एखाद्या व्यक्तीच्या चरित्रा-
 प्रमाणें लिहिलेल्या असतात. ज्याप्रमाणें मनुष्याचे आयुष्यांत
 वेगवेगळे प्रसंग व अनुभव येतात, त्याचप्रमाणें कादंबरींत
 नानाविध प्रसंग व अनुभव वर्णिले जातात. अशा कादंबऱ्यांत
 रचनाचातुर्याची फारशी गरज नसते. कादंबरी लिहितांना सर्व
 संविधानक कादंबरीकाराच्या मनापुढें नसलें तरी चालतें. मात्र
 कादंबरीकाराला अनुभव किंवा प्रसंग यांचें हुबेहुब व चटकदार
 चित्र वाचकांपुढें मांडण्याची हातोटी पाहिजे, ह्मणजे असली
 कादंबरी चांगल्या वर्गीपैकीं बनते. संघटित कादंबरीची गोष्ट
 वेगळी आहे. अशा कथानकांत रचनाचातुर्य विशेष लागतें.
 असल्या कादंबऱ्या चरित्रात्मक नसतात, तर मानवी आयुष्यांतील
 एका विशिष्ट प्रसंगाचें त्यांत वर्णन असतें. आतां अशा कादं-
 बऱ्यांमध्ये विस्कळीतपणा खपावयाचा नाही. वर्णिलेल्या सर्व
 उपांगांमध्ये एकच प्रकारचा मेळ पाहिजे. तीं सर्व उपांगें मुख्य
 प्रसंगास पोषक पाहिजेत. यें उगाच केलेला पाल्हाळ दोषा-
 रपद् होतो. अशा संविधानकाला प्रारंभ, मध्य व शेवट असतात.
 संघटित संविधानकाच्या कादंबऱ्या या कांहीं अंशीं नाटकासारख्या
 असतात. यामुळें कादंबरीकाराला कादंबरी लिहिण्यास घेतांना
 सर्व संविधानकाची जुळणी आधीं मनांत ठरवून ठेवावी लागते.
 चरित्रात्मक कादंबरीकाराप्रमाणें कादंबरी हवी तशी वाढवितां
 अगर आंखडतां येत नाहीं; किंवा त्यांत फेरबदल करणें अथवा
 त्यास पुस्ती जोडणें असले प्रकार करितां येत नाहींत. संघटित
 कथानकाच्या कादंबरीकाराला पूर्वीं आखून ठेविलेल्या योजने-
 प्रमाणें चालणें भाग पडतें. जर त्यानें आयत्यावेळीं कथानकांत

फेरबदल केला तर आयत्यावेळीं इमारतीच्या फुंनमध्ये फरक करणाऱ्या इंजिनियराची जी फजिती होते तशी फजिती कादंबरीकाराची होते. ह्मणूनच संघटित कादंबरी लिहिण्याचें काम विस्कळित कादंबरी लिहिण्यापेक्षां अवघड आहे.

लिहिण्याच्या तऱ्हांवरून कादंबऱ्यांचे तीन वर्ग पडतात. पहिलीमध्ये कादंबरीकार इतिहासकाराप्रमाणें संविधानकाची गोष्ट तिऱ्हाइतपणें सांगत जातो. यांत कादंबरीकार वाचकांशीं हितगुज करितो. दुसरी तऱ्हा आत्मचरित्रपर. यामध्ये कादंबरीकार नायकाच्या तोंडून आपली कथा वदवितो. ह्मणजे येथें कादंबरीकार स्वतः कांहींएक सांगत नाही, तर नाटककाराप्रमाणें नायकाच्या भूमिकेच्या द्वारां वाचकांशीं हितगुज करितो. अर्थात् अशा कादंबऱ्या ह्मणजे आत्मचरित्राचें कल्पित अनुकरण होत. तिसरी तऱ्हा पत्रव्यवहाराची. यांत कथानक निरनिराळ्या पात्रांच्या पत्रव्यवहाराच्या द्वारें निवेदन केलें जातें. या तीन तऱ्हांपैकीं तिसरी फार क्वचित् उपयोगांत आणतात. दुसरी तिसरीपेक्षां जास्त प्रमाणांत उपयोगांत आणतात. पहिली मात्र कादंबरी लिहिण्याची सर्वसाधारण रीत आहे असें ह्मटलें तरी चालेल.

(२) पात्रें किंवा भूमिकाः—

कादंबरीचें दुसरें अंग ह्मणजे कथानकांतिल पात्रें होत. अर्थात् संसारांत दिसणाऱ्या नाना प्रकृतीच्या, नाना विचारांच्या, नाना धंद्यांच्या व्यक्ती कादंबऱ्यांतून वर्णिल्या असतात, किंवा अलौकिक, अद्वितीय, अपवादात्मक व ह्मणूनच क्वचित् दृष्टीस पडणाऱ्या व्यक्ती असतात; किंवा कविकल्पनेनें निर्माण केलेल्या

अशक्य कोटींतील आश्चर्यकारक अशा व्यक्ती असतात. पात्रांच्या या भिन्नतेप्रमाणेच कादंबरी आजकालची अगर अद्भुत किंवा काल्पनिक बनते. आतां पात्रासंबंधानें कवीचें कसब दुहेरी आहे. पात्रांचें बहिरंग व अंतरंग हीं दोन्हीही हुबेहुब कवीनें वाचकापुढें उभीं केलीं पाहिजेत. पात्रांची रूपरेखा, त्यांचा चेहेरा, त्यांच्या एकंदर शरिराची ठेवण, त्यांचा पोषाख, त्यांची चालचलणूक या सर्वांचें हुबेहुब चित्र काढणें हें पहिलें कसब होय. हीं वर्णिलेलीं पात्रें निवळ कृत्रिम बाहुल्यांप्रमाणें किंवा नकली चित्रांप्रमाणें दिसतां कामा नयेत, वर्णिलेल्या व्यक्ती वाचकांच्या मनःचक्षुपुढें मूर्तिमंत वावरतांना दिसल्या पाहिजेत, तरच कादंबरीकाराला पात्रांचें बहिरंग स्वरूप रेखाटण्यांत यश आलें आहे असें ह्मणतां येईल. मोठमोठ्या कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्या वाचतांना त्यांतील पात्रें वाचकांच्या डोळ्यापुढें प्रत्यक्षपणें उभीं आहेत कीं काय असा भास होतो. ज्याप्रमाणें सपाट व विस्तीर्ण मैदानामध्ये दोनप्रहरीं कडक उन्हाचे वेळीं उभें राहिलें असतां मृगजळ दिसतें, म्हणजे त्या भूमिभागाच्या त्यावेळच्या स्थितीमुळे निवळ आभास सत्यमय दिसतो, त्याप्रमाणें आपल्या कल्पनाशक्तीनें आभासाला सत्यस्वरूप देणें हें कवीचें काम आहे. व कादंबरीच्या पात्रांसंबंधीं असा सत्याभास उत्पन्न करणें हेंच उच्च दर्जाच्या प्रतिभेचें खरें लक्षण आहे.

पण या बहिरंगाच्यापेक्षांही पात्रांच्या अंतरंगाचें चित्र रेखाटणें हें जास्त कठीण व ह्मणूनच जास्त कौशल्याचें काम आहे. यालाच पात्रांचा स्वभावपरिपोष ह्मणतात. कादंबरींत येणाऱ्या लहानमोठ्या व्यक्तींच्या स्वभावाचें यथार्थ वर्णन करणें,

त्यांच्या स्वभावांतील विशेष खुब्या व गुणदोष यांचें योग्य पृथक्करण करणें, त्यांच्या बाह्य कृत्यांच्या बुडाशीं असलेले गूढ हेतू व उद्देश यांचें आविष्करण करणें, त्यांच्या वेळोवेळीं प्रादुर्भूत होणाऱ्या मनोवृत्तींचें यथार्थ चित्र वाचकांच्या डोळ्यापुढें उभें करणें, इत्यादि गोष्टींचा समावेश अंतरंग वर्णनांत येतो. आतां असें वर्णन करण्याचे मार्ग दोन आहेत. कादंबरीकार स्वतः होऊनच कादंबरींतील पात्रांच्या स्वभावाचें पृथक्करण करून त्यांतील निरनिराळ्या गुणदोषांचें, त्यांतील खुब्यांचें व त्यांतील उच्चनीच मनोवृत्तींचें आविष्करण करितो. ज्याप्रमाणें एखादा प्राणिशास्त्रज्ञ प्राण्याच्या शरिराच्या अंतरंगाचें—आंतील इंद्रियें, मज्जातंतू, मांस, धमनिया, रक्तवाहिन्या वगैरे—यांचें ज्ञान करून देण्याकरितां प्राण्याचें शरीर फाडून रक्तवाहिन्यांत व धमनियांत निरनिराळे द्रवपदार्थ घालून, निरनिराळीं इंद्रियें अलग अलग करून सर्व शरीर उघडें करून दाखवितो, त्याप्रमाणेंच कादंबरीकार मानवी मनाच्या अंतरंगाचें पृथक्करण करून त्यांत असलेल्या मनोभावना, उच्चनीच विचार, गूढ उद्देश, सद्देतू किंवा दुष्ट हेतू वगैरे सर्व अंतरंग उघडें करून दाखवितो. हें काम खरोखरीच फार कठीण व नाजूक आहे. कारण एखादे वेळीं मनुष्य डोळ्याला दिसणाऱ्या बहिरंगाचें हुबेहुब वर्णन करूं शकेल; परंतु अत्यंत गूढ अशा मानवी मनाच्या खोलखोल पडद्यांत असलेल्या गोष्टींचें हुबेहुब वर्णन करणें हें काम गूढ कोडें उकलण्यासारखें कठीण आहे. ह्मणूनच महाकवींना दिव्यदृष्टी असते, जें सामान्य दृष्टीला दिसत नाही तें कवींना दिसतें, असें ह्मणतात. कवीचें खरें कसब अतींद्रिय गोष्टी दृग्गोचर करणें हेंच होय. ह्मणूनच हें स्वभाववर्णनाचें काम सर्वच कादंबरीकारांना साधतें असें नाही.

पात्रांचें अंतरंग दाखविण्याची दुसरी तऱ्हा पहिल्यापेक्षांहि कठीण आहे. ही दुसरी तऱ्हा ह्यणजे कादंबरीकारानें पात्रांच्या स्वभावांचें स्वतः पृथक्करण करून वर्णन न करितां पात्रांकडूनच आपल्या स्वभावांचें आविष्करण करविणें होय. अर्थात् हें आविष्करण पात्रांच्या संभाषणांवरून, त्यांच्या कृत्यांवरून, त्यांच्या आत्मगत भाषणांवरून, त्यांच्या आविर्भावावरून व दुसऱ्या पात्रांच्या संभाषणांवरून होतें हें उघड आहे. नाटककाराला आपल्या पात्रांच्या स्वभावपरिपोषास हा एकच मार्ग खुला असतो. त्याला स्वतः होऊन पात्रांसंबंधीं माहिती देतां येत नाहीं. नांदीखेरीज नाटककाराला स्वतः बोलतां येत नाहीं. त्याला आपली सर्व करामत नाटकांतील पात्रांकडूनच दाखवावयाची असते. तेव्हां स्वभावपरिपोषाच्या दुसऱ्या तऱ्हेमध्ये कादंबरीकाराला नाटककाराचेंच अनुकरण करावें लागतें. पण कादंबरीकाराला संभाषणावरून स्वभावपरिपोषास कमतरता आल्यास स्वतः होऊन पात्रांच्या स्वभावांचें आविष्करण करितां येतें; किंवा या आविष्करणांत कांहीं कमतरता राहिल्यास तिची संभाषणानें पूर्तता करितां येते. सारांश स्वभाववर्णनाच्या कामांत कादंबरीकाराजवळ जोडगोळी साधन असतें; तसें नाटककाराजवळ नसतें.

(३) संभाषणः—

कादंबरीचें तिसरें अंग संभाषण होय. दुसऱ्या अंगाचा विचार करितांना त्याचा आधींच उल्लेख आला आहे. पण संभाषण हें कादंबरीचें एक स्वतंत्र अंग आहे व या दृष्टीनें आतां त्याचा विचार करावयाचा आहे. येथेंसुद्धां नाटक व कादंबरी यामधील फरक ध्यानांत घेणें अवश्य आहे. संभाषण हें नाटकाचें सर्वस्व

आहे. नाटककाराला स्पष्ट करावयाच्या सर्व गोष्टी संभाषणानेच कराव्या लागतात. नाटकांतील संविधानक त्याला संभाषणांतूनच विकसित करावयाचे असते. पात्रांचे स्वभावाविष्करण संभाषणाच्या योगेच घडवून आणावयाचे असते; व नाटकांतील रसपरिपोष संभाषणाच्या द्वारेच दाखवावा लागतो. सारांश, नाटककार सर्वथा संभाषणावर अवलंबून असतो. पण कादंबरीकाराची गोष्ट तशी नसते. त्याला वर्णन व संभाषण असे दोन मार्ग खुले असतात; व तो दोन्ही-चाहि सारखाच उपयोग करून घेतो. वर्णन करितांना कादंबरीकाराला आपल्या अवलोकनाचे, बहुश्रुतपणाचे व हुबेहुब चित्र रेखाटण्याच्या कसबाचे प्रदर्शन करितां येते; तर संभाषणद्वारां आपल्या विनोद-नैपुण्याचे, कोटिबाजपणाचे व मानवी स्वभावज्ञानाचे प्रदर्शन करितां येते. ज्या कादंबरीमध्ये वरील गुण असतात त्या कादंबरीकाराची संभाषणे चटकदार, विनोदप्रचुर, कोटिबाज व स्वभावपरिपोषक वठतात; तसें नसल्यास संभाषणे नीरस, कंटाळवाणी, बोजड व वायफळ बनतात. वर्णन व संभाषण या दोन गोष्टीसंबंधीं कादंबरीकारांमध्ये फरक दिसून येतो. कांहींना हुबेहुब वर्णनशैली साधलेली असते पण त्यांची संभाषणे चांगली वठत नाहीत; तर कांहींना संभाषणे चांगली साधतात पण त्यांची वर्णने हुबेहुब वठत नाहीत.

(४) भाषाशैली:—

कादंबरीचे चवथे अंग, भाषाशैली; याचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. भाषाशैली हे सर्व वाङ्मयाचे एक प्रमुख अंग आहे. वाङ्मयमीमांसकांनी तिचा स्वतंत्रपणे विचार केलेला आहे. पण सध्यां कादंबरीच्या अनुषंगाने तिचा येथे विचार

करावयाचा आहे. आपल्या पुढे असलेल्या निरनिराळ्या श्रोत्यांच्या मगदुराप्रमाणे एकाच विषयावर निरनिराळ्या तऱ्हेने ज्याला भाषण करितां येते तो उत्तम वक्ता होय. लहान मुलें, प्रौढ, सुशिक्षित, अशिक्षित, स्त्रिया व पुरुष या सर्वांपुढे एकाच तऱ्हेने बोलणारा तो कमी दर्जाचा वक्ता होय. श्रोतृसमुदायानुरूप भाषणप्रकार हें तत्व जसे वक्त्याने पाळलें पाहिजे त्याचप्रमाणे कादंबरीकारानेहि पाळलें पाहिजे. त्याच्या कादंबरींत उच्च, मध्यम व नीच दर्जाचीं किंवा सुशिक्षित, अशिक्षित, स्त्री, पुरुष, मुलें, इत्यादि निरनिराळीं पात्रें असतात. तेव्हां कादंबरीकाराला पात्रांच्या दर्जाला साजेशी भाषापद्धति वापरता आली पाहिजे. नाहीतर पात्रें एक दर्जाची त्याच्या तोंडी घातलेली भाषा दुसऱ्या दर्जाची असा विसंवाद उत्पन्न व्हावयाचा. त्याचप्रमाणे कादंबरींत गंभीर, विनोदपर, भयानक, सृष्टिवर्णनाचे, मानवीमनाच्या उद्दीपित स्थितीचे वगैरे नानाविध प्रसंग येतात. अर्थात् ज्याप्रमाणे कादंबरीकार हा एका तऱ्हेचा बहुरूपी असतो त्याप्रमाणे त्याची भाषाशैलीही बहुरूपी पाहिजे. पुष्कळ कादंबरीकारांना एखादी भाषाशैली साधलेली असते व सर्वत्र तिचाच उपयोग करण्याचा मोह त्यांना होतो. पण अशा योगे कादंबरी सदोष होते.

(५) स्थल व काल:—

कादंबरीचे पांचवे अंग स्थल व काल हीं होत. कादंबरीचे कथानक कोठेंतरी घडलें आहे, व केव्हांतरी घडलेलें आहे, अशी कल्पना केलेली असते. तेव्हां कादंबरी वर्णनांत स्थलांचा निर्देश बरोबर असला पाहिजे; ज्या काळचे कथानक असेल

त्या काळाची बरोबर कल्पना येईल अशी शब्दयोजना पाहिजे; तसेंच ज्याकाळचे व ज्या ठिकाणचे कथानक असेल त्या काळाला व त्या ठिकाणाला अनुरूप अशा चलीरीतींचे वर्णन कादंबरीत आले पाहिजे. सारांश कादंबरीकाराचे सामान्य ध्येय—आभासाला सत्यरूप देणे—हे त्याला काळ व स्थल या संबंधींच्या वर्णनांत बरोबर साधले पाहिजे. वर्णनांत स्थलविपर्यय अगर कालविपर्यय होता कामा नये. तसेंच कथानकांतील स्थळांसंबंधी व काळासंबंधी गोंधळ व संदिग्धता असता कामा नये.

(६) जीवित मीमांसा:—

कादंबरीचे शेवटले पण महत्वाचे अंग म्हणजे जीवितमीमांसा होय. एका दृष्टीने कादंबरीचा हा आत्मा आहे असे म्हटले तरी चालेल. कादंबरीत बाकीचीं सर्व अंगे असून हे अंग नसेल तर ती कादंबरी वाङ्मयांतील उच्च पदाला पोहोचणार नाही; किंवा तिला विदग्ध वाङ्मयाचे स्वरूप येणार नाही. या अंगाखेरीज कादंबऱ्या मनोरंजक होणार नाहीत असे नाही. कथानक अद्भुत व आश्चर्यकारक प्रसंगांनी युक्त असल्यास, व संभाषणे चटकदार असल्यास कादंबरी क्षणभर मनोरंजन करील; पण तिची किंमत तात्पुरतीच राहिल. विदग्धवाङ्मय बनण्यास कादंबरीचे मनोरंजनापेक्षां कांहीं तरी उच्च ध्येय पाहिजे. कादंबरीकाराला जगाला कांहीं तरी उदात्त उपदेश करण्याची तळमळ लागलेली असली पाहिजे. असे करण्याची शक्ति येण्यास मानवी जीविताबद्दल त्याचे उच्च ध्येय असावयास पाहिजे. पण कादंबरीकाराने तत्वज्ञान्याप्रमाणे, नीतिशास्त्रज्ञाप्रमाणे, अगर निबंधकाराप्रमाणे या

ध्येयाचें विवरण कादंबरींत प्रमुखपणें व उत्तानरीतीनें करितां कामा नये. तसे त्यानें केल्यास कादंबरीचें काव्यत्व कमी होईल व तिला नीतिपर किंवा तत्त्वज्ञानपर निबंधाचें स्वरूप येईल. कादंबरीकाराचें किंवा काव्यकाराचें खरें कसब यांत आहे कीं, नीतीचा किंवा दुसऱ्या कसल्या उदात्त ध्येयाचा प्रत्यक्ष उपदेश, उघड उहापोह किंवा विशिष्ट विवेचन न करितां कादंबरीकारानें वाचकांच्या मनांवर नीतिपर किंवा उदात्तभावनापर परिणाम घडवून आणिला पाहिजे. प्रत्यक्ष उपदेश न करितां कादंबरीकारानें वाचकांच्या मनावर त्या उपदेशाचा परिणाम उत्पन्न केला पाहिजे हें ह्मणणें गूढ कोड्यासारखें विचित्र दिसतें. पण थोड्या विचारांतीं त्यांत कांहीं गूढ नाहीं असें दिसून येईल. कादंबरीकार आपलें कथानक ठरवितांना व मनुष्यस्वभावाचे मासले आपल्या कादंबरींत आणतांना, जगांतील नानाविध प्रसंग व अनुभव यांमधील कांहीं प्रसंग व अनुभव यांची निवड करतो; तसेंच हजारों प्रकारच्या स्वभावांतील कांहीं स्वभावचित्रें तो आपल्या कादंबरीकरितां पसंत करितो. या निवडींत व या पसंतींतच तो आपल्या मानवी जीवितमीमांसेचें नकळत प्रदर्शन करितो. ज्याप्रमाणें आपण एखाद्या माणसाची अभिरुचि, आवडनिवड, कल व एकंदरींत संस्कृत किंवा प्राकृत मन यांची पारख त्याच्या घरच्या सामानावरून, चित्रांवरून, पुस्तकालयावरून, टापटिपीवरून, त्याच्या संगतिसोबतीवरून व बोलण्याचालण्यावरून अचूकपणें करूं शकतो, त्याप्रमाणें कादंबरीकाराच्या अंतःस्वरूपाची पारख त्याच्या कादंबरीरचनेवरून व त्यांतील संसारचित्रावरून आपण खात्रीनें करूं शकतो. जगाच्या अश्लील व बीभत्स बाजूची भडक रंगांत चित्रें रंगविणाऱ्या, जगांतील दुर्गुणाचें, दुष्टपणाचें, दोषाचें व दानववृत्तीचेंच पाल्हाळानें वर्णन

करणाऱ्या; जगांत आपस्वार्थी, क्षुद्र, नीच मनोवृत्तींचेंच साम्राज्य आहे असें कंठरवानें सांगणाऱ्या, सारांश जगाची काळीकुट्ट बाजूच खरी आहे असें भासविणाऱ्या कादंबरीकाराच्या जीवितमीमांसेपासून काय सुपरिणाम मनावर होणार आहे? या ह्मणण्याचा असा अर्थ नव्हे कीं, कादंबरीकारानें जगाच्या या काळ्या बाजूचा संपर्कहि आपल्या कादंबरीला लागूं देतां कामा नये व त्यानें नेहमीं जगाची शुद्ध पांढरी बाजूच दाखविली पाहिजे. कादंबरीमध्ये या जगामध्ये दिसून येणाऱ्या काळ्या व पांढऱ्या बाजूंचें चित्र आलें पाहिजे यांत शंका नाही. पण काळ्या बाजूला त्यानें मोहक स्वरूप देतां कामा नये. कादंबरीकारानें काळ्या बाजूचें वर्णन अशा कौशल्यानें केलेलें असावें कीं त्या काळ्या बाजूपासून मानवी मन आपोआप परावृत्त व्हावें व जगाची शुद्ध पांढरी बाजू त्यानें अशा तऱ्हेनें रंगवावी कीं, त्या बाजूकडे मानवी मन सहज व नकळत आकर्षिलें जावें. कादंबरीची अशा प्रकारची रचना घडवून आणणें हें कांहीं सोपें काम नाही व तें फार थोड्यांसच साधतें. पण कादंबरीची अशी रचना साधल्याखेरीज कादंबरीकाराला जगाच्या महाकवींच्या प्रभावळींत बसण्याचा मान मिळवितां येणार नाही हें खास.

येथें कादंबरीच्या निरनिराळ्या अंगांचें स्वरूपवर्णन पुरें झालें. आतां ऐतिहासिक कादंबरीच्या विशेष स्वरूपाकडे वळूं या.

ऐतिहासिक कादंबरीमध्ये इतिहास किंवा प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी व कविकल्पित प्रसंग यांचें मनोहर मिश्रण घडवून आणिलेले असतें असें या प्रकरणाच्या प्रारंभी सांगितलें आहे. तेव्हां हें मिश्रण कसे व कोठें केले जातें हें आतां पाहिलें

पाहिजे. ऐतिहासिक कादंबरीचा उद्देश, एखाद्या विशिष्ट ऐतिहासिक प्रसंगाचें किंवा एखाद्या नियतकालपर्वाचें हुबेहुब शब्दचित्र काढण्याचा असतो. म्हणजे ऐतिहासिक कादंबरीकाराचा व इतिहास-काराचा उद्देश एकच असतो. दोघांनाही एकच काम करावयाचें असतें. मात्र त्यांच्या साधनांत फरक असतो. इतिहासकाराला एखाद्या नियतकालपर्वाचें किंवा ऐतिहासिक प्रसंगाचें वर्णन करावयाचें असल्यास त्याला प्रत्यक्ष पुराव्याच्या बाहेर पाऊल टाकतां येत नाहीं. एखादी गोष्ट कळणें त्याला अवश्यक असेल, पण जर ती पुराव्यानें सिद्ध होत नसेल तर ती इतिहासांत घालतां येत नाहीं. इतिहासकाराला आपल्या अंदाजाचा किंवा कल्पनेचा आश्रय करितां येत नाहीं. त्याला न्यायाधिकाची वृत्ति पत्करावी लागते. ज्याप्रमाणें न्यायाधीशाला पुढें आलेल्या पुराव्यावरून निकाल द्यावा लागतो त्याप्रमाणें खऱ्या इतिहासकाराला, पुराव्याखेरीज कांहींएक विधान करितां येत नाहीं. पण कादंबरीकारावर असला निर्विध नसतो. त्याला प्रचलित दंतकथा, लोकप्रवाद, आपली अटकळ व कल्पना या सर्वांचा आश्रय करण्याची पूर्ण मुभा असते. उदाहरणार्थ एखाद्या महत्वाच्या प्रसंगीं एकाद्या ऐतिहासिक व्यक्तीनें काय भाषण केलें हें इतिहासकाराला द्यावयाचें असल्यास त्याला त्या भाषणाबद्दल पुरावा पाहिजे; त्याचें टिप्पण तरी त्याला मिळालें पाहिजे, तरच त्याला तें भाषण आपल्या इतिहासांत नमूद करितां येईल. पण कादंबरीकारास ही अट लागू नाहीं. त्या ऐतिहासिक व्यक्तीच्या स्वभावानुरूप त्यानें अशा तऱ्हेनें भाषण केलें असतें, हें कल्पनाशक्तीनें ठरवून कादंबरीकारास तें भाषण प्रत्यक्ष व्यक्तीच्या तोंडी घालण्यास हरकत वाटत नाहीं. कादंबरीकाराला जी खबरदारी घ्यावी लागते ती इतकीच कीं, तें

भाषण त्या व्यक्तीच्या ज्ञात स्वभावाशी व ज्ञात मताशी विसंगत असतां कामां नये. इतिहासकाराला ऐतिहासिक प्रसंगांचें काय किंवा ऐतिहासिक व्यक्तींचें काय वरवर ज्ञान होतें. म्हणजे प्रसंग कसे घडले व व्यक्तींनीं काय काय कृत्यें केलीं येवढेंच त्याला कळण्याचा संभव असतो. मानवी मनाचें गूढ स्वरूप त्याला समजण्यास साधनें नसतात व यामुळें या अंतर्हित कारणांचा व मानवी मनांतील खोल खोल विचारांचा व उद्देशांचा इतिहासकाराला फार जपून उल्लेख करावा लागतो; नव्हे त्याला या गोष्टी वाचकांच्या कल्पनाशक्तीवर व तर्क-शक्तीवर सांपवाव्या लागतात. पण कादंबरीकाराला आपल्या कल्पनाशक्तीचा उपयोग करून या सर्व गोष्टींचें हुबेहुब चित्र रेखाटून वाचकांपुढें अंतर्बाह्य मूर्तिमंत स्वरूप उभें करण्याची मुभा असते.

आतां हें सर्व घडवून आणण्याकरितां ऐतिहासिक कादंबरीकार कादंबरीच्या वर्णिलेल्या अंगामध्यें कोठें कोठें फरक करितो तें पाहूं. प्रथमतः ऐतिहासिक कादंबरीकार एखादा प्रत्यक्ष घडलेला ऐतिहासिक प्रसंग किंवा एखादा नियतकाल आपल्या कथानकाकरितां शोधून काढतो. म्हणजे कथानकांतील कांहीं भाग प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टींचा बनलेला असतो. उपकथानक म्हणा किंवा कथानकाचा कांहीं भाग म्हणा मात्र तो आपल्या कल्पनाशक्तीनें रचतो. सारांश सर्वच कथानक—त्याच्या उपांगा-सकट—कल्पनानिर्मित न घतां ऐतिहासिक कादंबरीकार प्रत्यक्ष इतिहासाच्या प्रसंगांचे त्या कथानकांत लहानमोठ्या प्रमाणावर मिश्रण घडवून आणितो. कथानक असें मिश्र असल्यामुळें हें क्रमप्राप्तच आहे कीं, कथानकांतील कांहीं पात्रें प्रत्यक्ष ऐतिहासिक

व्यक्ती असतात तर कांहीं पात्रें कादंबरीकार आपल्या कल्पनाशक्तीने नवीनच निर्माण करितो. ऐतिहासिक व्यक्तींचा स्वभावपरिपोष इतिहासाला धरून असला पाहिजे. येथें जर कादंबरीकारानें कवींच्या निरंकुशत्वाचा उपयोग करून ऐतिहासिक व्यक्तींचें इतिहासाच्या उलट असें विकृत स्वरूप किंवा निराळा स्वभाव दाखविला तर ऐतिहासिक कादंबरीचें ऐतिहासिकत्व पुष्कळच कमी होईल व अशा तऱ्हेची ऐतिहासिक कादंबरी, नांवाचीच ऐतिहासिक बनेल. तेव्हां या बाबतींत कादंबरीकाराला विशेष खबरदारी घ्यावी लागते.

ऐतिहासिक कादंबरीकाराला स्थळ व काळ यासंबंधीं प्रायः सत्यालाच धरून चालावें लागतें. ह्मणून कादंबरी लिहितांना इतिहासकारांप्रमाणें कादंबरीकारालाही तीं तीं स्थळे प्रत्यक्ष पहावीं लागतात; तसेंच गतकालची माहिती मिळवावी लागते. स्थलविपर्यय त्याला करितां येत नाही. या बाबतींत इतिहासकार व कादंबरीकार या दोघांना सारखेंच जपावें लागतें. मात्र कादंबरीकाराच्या कृतीकडे वाचकवर्ग, इतिहासकाराच्या कृतीकडे जितक्या बारीक नजरेनें पाहील, तितक्या बारीक नजरेनें पहात नाही एवढेंच. यामुळें कादंबरीकाराला स्थळ व काळ यासंबंधीं विशेष काळजी घेण्याची जरूरी नसते. गतकाळच्या प्रसंगांचें व गतकाळच्या माणसांच्या विचारांचें व समजुतींचें शब्दचित्र रेखाटतांना कादंबरीकाराच्या हातून एक मोठा दोष घडण्याचा संभव असतो. तो हा कीं, अर्वाचीन काळच्या कल्पना, समजुती व चालीरीती या पूर्व काळच्या लोकांच्या वर्णनांत घुसडून थावयाच्या. यालाच इंग्रजींत Anachronism ह्मणतात. हा दोष टाळण्याकरितांच कादंबरीकारानें इतिहासकाराप्रमाणें पूर्वकाळची माहिती मिळविण्याची

खटपट केली पाहिजे, आपल्या कल्पनाशक्तीवर निवळ भरंवसा ठेवून चालावयाचें नाहीं. ह्मणून अद्भुत कादंबरी लेखनापेक्षां ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाचें काम जास्त कठीण आहे. पहिल्या कामास चांगली कल्पनाशक्ति व चटकदार भाषाशैली असली ह्मणजे पुरे आहे. ऐतिहासिक कादंबरीकाराला हे गुण तर लागतातच, पण पूर्वकाळची सामुग्री मिळविण्याकरितां व त्या माहितीवरून बरोबर अंदाज बसविण्याकरितां इतिहासकाराप्रमाणें चिकाटी, उद्योग, उत्साह व तर्कशक्ति हेहि गुण लागतात. तरच त्याच्याकडून ही पूर्वतयारी चांगली केली जाईल.

भाषाशैली व संभाषणें यांच्या संबंधानें निराळें विवेचन करण्याचें कारण नाहीं. कारण सर्व कादंबरीकारांमध्ये या बाबतींत एकच प्रकारचे गुण असावे लागतात; ते हे कीं, प्रसंगांना अनुरूप व पात्रांना साजेशी भाषा लिहिण्याची कला, व चटकदार, मनोरंजक व स्वभावनिदर्शक संभाषणें रचण्याची हातोटी.

कादंबरीचें शेवटचें अंग ऐतिहासिक कादंबरीला फारसें लागू नाहीं. जीवितमीमांसेपेक्षां ऐतिहासिक कादंबरीकाराला इतिहासमीमांसा करावयाची असते. म्हणजे इतिहासांतील गतगोष्टी—त्यांतील आणीबाणीचे प्रसंग, क्रान्त्या, पक्षभेद, धर्मभेद, यांची कारण मीमांसा त्याला करावयाची असते; तसेंच ऐतिहासिक व्यक्तींच्या कृत्यांच्या बुडाशीं कोणत्या मनोवृत्ती व कोणते हेतु होते हें त्याला दाखवावयाचें असतें. एकंदरींत मानवी कृतीमधील गूढ, अतींद्रिय तत्वं ऐतिहासिक कादंबरीकारास अगर ऐतिहासिक नाटककारास शोधून काढावयाचीं असतात.

जगांत जे कोणी मोठे ऐतिहासिक कादंबरीकार किंवा नाटककार होऊन गेले आहेत त्यांच्या कृतींना इतिहासापेक्षांही जास्त मान कां देतात हे वरील विवेचनावरून कळून येईल. उत्तम ऐतिहासिक कादंबरीकाराची उत्तम कृती प्रत्यक्ष इतिहासापेक्षांही जास्त यथार्थ ज्ञान किंवा स्फूर्ति देऊं शकते, नव्हे केव्हां केव्हां अशा श्रेष्ठ दर्जाची कादंबरी किंवा नाटक वाचकास इतिहास लिहिण्याची स्फूर्ति देऊन इतिहास बनविते व इतिहासकारास आपल्या कामांत मदत करूं शकते. सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'कॅटिन डर्वर्ड' या प्रख्यात कादंबरीच्या वाचनानें जर्मन इतिहासकार रँके याला तरुणपणीं इतिहासाची गोडी लागली व तो पुढें प्रख्यात इतिहासकार बनला; व स्कॉटनें ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या देशांसंबंधीं व निरनिराळ्या कालपर्वासंबंधीं कितीतरी कादंबऱ्या लिहिल्या त्याप्रमाणें रँके यानें कितीतरी देशांचे व कितीतरी कालपर्वांचें प्रख्यात इतिहास ग्रंथ लिहिले. यावरून ऐतिहासिक कादंबरीची अद्वितीय स्फूर्तिदायकता दिसून येते. दुसरा दाखला फ्रूड या इतिहासकाराचा देतां येईल. प्रसिद्ध इतिहासकार फ्रूड यानें 'नॉर्मन विजय' या नांवाचा एक उत्तम ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यानें आपल्या स्वतःबद्दल खालील हकीकत दिली आहे. नॉर्मन राजांपैकीं दुसरा हेनरी याच्या काळचा इतिहास लिहितांना त्याच्या मनापुढें एक कोडें उभें राहिलें. दुसरा हेनरी व टॉमस आ बेकेट यांचें पूर्व वयांत फार संगनमत होतें. हेनरी हा राजा व बेकेट हा त्याचा मित्र अशाप्रकारचें दोघांचें प्रेमाचें नातें कितीतरी दिवस चाललें असतांना व राजानेंच आपला आवडता मित्र व आपला पक्षपाती ह्मणून त्याला कॅटरबरीचा आर्चबिशप निवडला असतांना

थोड्याच दिवसांत त्यांचेमध्ये भांडण उत्पन्न झाले व एकमेकां-
मध्ये इतके वितुष्ट पडले की, रागाच्या भरांत राजाने टॉमस
आ बेकेट जगांतून नाहीसा होईल तर बरे, असे उद्गार काढले व
लागलीच राजाच्या हुजऱ्यांनी बेकेटचा खून केला. टॉमसच्या
स्वभावाची व या वितुष्टाची मीमांसा याचें आपल्याला कित्येक
दिवस गूढ पडले होते व ते गूढ या कारकिर्दीवरील एका नाटकांतील
प्रसंग पाहून आपल्याला उकलले असें फूडनें झटले आहे.
नाटकांतील प्रसंग असा. दुसरा हेनरी व टॉमस हे एकदां बुद्धिबळें
खेळावयास बसले होते, डाव अगदीं रंगांत आला होता. इतक्यांत
टॉमसनें एका मोहोऱ्याचा डाव टाकिला त्यायोगें सर्व बाजू आपल्या
अंगावर येणार असें राजाला दिसून आले व ह्मणून त्यानें टॉमसला
तेवढें मोहोरें माघारें घेण्यास सांगितले. तसें टॉमस करीना. राजाने
त्याला परोपरीनें विनविलें. मोठ्या देणग्या देऊं केल्या, जहागिरीची
लालूच दाखविली, आपल्याबद्दलच्या प्रेमाची आठवण दिली, सारांश
राजाने जंगजंग पछाडले; पण टॉमस कांहीं आपले मोहोरें माघारें
घेईना. तो ह्मणे “मी यावेळीं तुमचा खेळांतील प्रतिस्पर्धी आहे.
या मोहोऱ्याच्या डावाने माझी सरशी होत आहे. यावेळीं मी राजा
व नोकर हा संबंध ओळखीत नाहीं. यावेळीं आपल्या प्रेमाचें
मला कांहीं वाटत नाहीं. यावेळीं मी जहागिरीकडे पहात नाहीं.
हातांतलें काम खेळांत जय मिळविण्याचें व तो जय आटोक्यांत
आला असतां मी माझा डाव कालत्रयीं मागे घेणार नाहीं.” ज्यावेळीं
जे काम हातीं घेतले त्यावेळीं ते उत्तम तऱ्हेनें तडीस नेणें हें
आपलें स्वें कर्तव्य आहे, ही टॉमसच्या स्वभावाची खुबी आपल्याला
या नाटकांतील प्रसंगाने कळली व त्याच्या पुढील आयुष्यांतील
कृतीचें कोडे तेव्हां उलगडले असें फूडनें झटले आहे.

सर वॉल्टर स्कॉटच्या वाङ्मय संपत्तीचे

सिंहावलोकन.

सर वॉल्टर स्कॉटच्या वाङ्मयविश्वाची विविधता व विस्तृतता विस्मयकारक आहे. या वाङ्मयविश्वाचे सविस्तर विवेचन करण्यास मोठा थोरला ग्रंथच लिहावा लागेल. वॉल्टर स्कॉटच्या शत-सांवत्सरिक स्मृतिदिनानिमित्त लिहिलेल्या त्याच्या छोट्या चरित्राच्या शेवटच्या प्रकरणांत श्रीकृष्णाने अर्जुनास आ पसरून आपल्या मुखामध्ये दाखविलेल्या विश्वदर्शनाप्रमाणेच स्कॉटच्या वाङ्मयविश्वाचे केवळ दिग्दर्शन करून देणे शक्य आहे. स्कॉटच्या वाङ्मयविश्वाचे स्वाभाविकपणे चार वर्ग पडतात व हे वर्ग एकावर एक वरचढ अशा उत्सर्पिणी जातीचे आहेत. तेव्हा त्यांच्या यथानुक्रम वर्णनास लागू या.

१ स्कॉटचे स्फुट, प्रासंगिक, किरकोळ वाङ्मय:—ज्याप्रमाणे हल्लीच्या काळीं वर्तमानपत्रकाराला सारखे लेखन करावे लागते त्याप्रमाणे स्कॉटचा लेखनव्यवसाय आमरणांत चालू होता. यामुळे निरनिराळ्या विषयांवर व निरनिराळ्या प्रसंगीं त्याने कितीतरी गद्यपद्य लिहिले आहे. तसेच मासिकाकरितां व ज्ञान-कोशाकरितां कितीतरी निबंध त्याने लिहिलेले आहेत. व लढाई-तील शिपायांच्या मदतीकरितां 'वॉल्टरलूचे रणक्षेत्र' व 'डॉन रोडेरिक' या काविता लिहिल्या आहेत. युरोपच्या प्रवासासंबंधीं

वर्णनपर पत्रे व रोजनिशा लिहिल्या आहेत. चरित्रांत उल्लेख केल्याप्रमाणे स्कॉटलंडांतील पेढ्यांच्या प्रश्नासंबंधी 'मॅलॅची मॅलॅग्रोथर' नांवाचीं पत्रे लिहिलीं आहेत. स्कॉटच्या वाङ्मयाचा हा वर्ग जरी बराच मोठा आहे व त्याची भाषाशैली सुबोध आहे तरी हें वाङ्मय प्रासंगिक असल्यामुळे त्याला आतां महत्व राहिलें नाहीं.

२ स्कॉटच्या वाङ्मयाचा दुसरा वर्ग चरित्रात्मक, ऐतिहासिक व संपादकीय वाङ्मयाचा होय. स्कॉटनें आपल्यापूर्वी झालेल्या वाङ्मयसेवकांच्या ग्रंथांचें संपादकत्व पतक्कून तें वाङ्मय छापून काढलें आहे. तसें करतांना त्या त्या लेखकांचीं चरित्रे त्यानें लिहिलीं आहेत. या संपादकीय वाङ्मयापैकीं ड्रायडन व स्विफ्ट या दोन प्रख्यात वाङ्मय लेखकांचे समग्र ग्रंथ स्कॉटनें टीपा लिहून प्रसिद्ध केले आहेत. त्या ग्रंथकारांची विस्तृत चरित्रे लिहिलीं आहेत, त्यांच्या ग्रंथांच्या परीक्षणात्मक प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. यापेक्षांहि जास्त महत्वाचें ऐतिहासिक वाङ्मय ह्यणजे सरहद्दीवरील पोवाड्यांच्या भागांना लिहिलेले व माहितीनें पूर्ण भरलेले उपोद्धात होत.

संपादकत्वाच्या निमित्तानें जरी हें ऐतिहासिक वाङ्मय निर्माण झालेलें आहे, तरी तें अजून वाचनीय आहे. स्वतंत्रपणें ऐतिहासिक विषयांवर स्कॉटचा मोठा ग्रंथ ह्यणजे अठरा भागांत लिहिलेले नेपोलियन बोनापार्टीचें चरित्र होय. हा ग्रंथ बेकनच्या सातव्या हेनरीच्या चरित्राप्रमाणें किंवा ह्यूमच्या इतिहासाप्रमाणें इंग्रजी भाषेंतलि एक नांवाजलेला वाङ्मयग्रंथ होय, यांत शंका नाहीं. दुसरे तितके महत्वाचे ऐतिहासिक ग्रंथ ह्यणजे स्कॉटनें आपल्या नातवाकरितां लिहिलेले स्कॉटलंड व फ्रान्स या

देशांचे इतिहास होत. परंतु वाङ्मयाच्या ज्या दोन क्षेत्रांमध्ये सर वॉल्टर स्कॉटने विलक्षण लोकप्रियता मिळविली व इंग्रजी वाङ्मयाच्या इतिहासांत आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें, तीं क्षेत्रे म्हणजे काव्य व कादंबरी हीं होत. वाङ्मयाच्या पहिल्या दोन वर्गातील स्कॉटची कामगिरी प्रचंड असली तरी तशा प्रकारचें काम बुद्धिमान व विद्वान मनुष्य सहज करूं शकला असता. व असलीं कामें प्रगतिपर समाजांत नेहमीं कमी आधिक प्रमाणावर चालूं असतात. वाङ्मयाच्या या वर्गावरून स्कॉटची बुद्धिमत्ता किती अष्टपैलू व किती प्रभावशाली होती हें दिसून येतें. स्कॉटच्या येवढ्याच वाङ्मय संपत्तीनें त्याच्या समग्र ग्रंथावृत्तीचे सुमारे पंचवीस तीस भाग भरले आहेत. येवढ्या वाङ्मय निर्मितीचें काम सामान्य बुद्धीच्या व सामान्य कर्तवगारीच्या माणसाला आयुष्यभर पुरलें असतें. पण स्कॉटनें हें काम विरंगुळा म्हणून किंवा थारेपालट म्हणून केलें. त्याच्या वाङ्मयिक आयुष्यांतील पहिल्या पर्वांत त्याचें मुख्य काम काव्य निर्मितीचें होतें, व तें त्यानें काम सरासरी सन १८०५ पासून १८१४ पर्यंत केलें. दुसऱ्या आयुष्यपर्वांत त्याचें मुख्य काम कादंबरी निर्मितीचें होतें व तें त्यानें सन १८१४ पासून १८३२ पर्यंत म्हणजे आमरणांत केलें. स्कॉटची इंग्रजी वाङ्मयाच्या इतिहासांतील अजरामर कीर्ति, त्याच्या काव्य व कादंबरी या दोन वाङ्मय वर्गांमुळे झालेली आहे, याचा उल्लेख चरित्रांत आलाच आहे. तेव्हां प्रथम त्याच्या कांहीं प्रख्यात काव्यग्रंथांचें सिंहावलोकन करूं या.

स्कॉटचें पहिलें स्वतंत्र काव्य 'शेवटच्या शाहीराचा पोवाडा' हें होय. या काव्याची गोष्ट थोडक्यांत अशी आहे:—

सोळाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास ब्रॅकसम किल्ल्याचा स्वामी बकलोचा वॉल्टर स्कॉट हा एका झटापटीत मारला गेला. त्याची बायको, एक अर्भक मुलगा व एक तरुण सुंदर 'तुलना नाही यद्रूपासी' अशी मुलगी मार्गारेट मागे राहिली. बाई मोठी मानी व धर्मनिष्ठ होती. पण तिला तिच्या वडिलांकडून गुप्त व निषिद्ध मंत्रविद्या अवगत झाली होती व तिचा तिला नाद होता. स्कॉट घराण्याशी वंशपरंपरेने हाडवैर असलेला शेजारी लॉर्ड क्रॅस्टन या तरुण सरदाराने मन मार्गारेटवर जडले. मार्गारेटलाही तो तरुण प्रिय वाटू लागला. पण तिच्या आईला हा प्रेमसंबंध मुळीच पसंत नव्हता. तिच्या मंत्रविद्येच्या नादाने पुढील भविष्य कळण्याकरिता तिने आपल्या डोलेरेन सरदाराला रातारात मेलरोज प्रार्थना-मंदिरास जाऊन मायकेल स्कॉटच्या थडग्यामध्ये असलेले मोठे मंत्रविद्येचे पुस्तक आणण्यास हुकूम केला. डोलेरेन घोड्यावर स्वार होऊन तडक मेलरोजला गेला व त्याने ते पुस्तक घेतले व तो पहाटेस परत आला. त्याच पहाटेस मार्गारेट व लॉर्ड क्रॅस्टन ब्रॅकसम किल्ल्यानजीकच्या वनांत गुप्तपणे प्रेमकथा करीत बसले होते. इतक्यांत त्यांना एका घोडेस्वाराची चाहूल दुरून ऐकू आली. ह्मणून मार्गारेट परत किल्ल्याकडे गेली. लॉर्ड ब्रॅकसम घोड्यावर स्वार होऊन परत जाऊ लागला तोंच त्याला डोलेरेन-आपल्या हाडवैरी घराण्याच्या परिवारांतला सरदार-दिसला. ह्मणून लॉर्ड क्रॅस्टनने लगेच डोलेरेनवर हल्ला केला. सर्व रात्रीच्या वाट चालीने दमलेला असल्यामुळे डोलेरेनला हा हल्ला सहन न होऊन तो एकदम जखम लागून खाली पडला. लॉर्ड क्रॅस्टनला वाईट वाटले. ह्मणून त्याने आपल्या आवडत्या हुजुन्यास त्या सरदारास किल्ल्यांत नेऊन पोहोचविण्यास सांगून तो आपल्या किल्यास गेला. क्रॅस्टनचा

हुजऱ्या ह्मणजे ँक खुजट खोड्याळ भूत होता. त्यानें डोलेरेनच्या हृदयाशीं असलेले मोठे पुस्तक पाहिले. त्या पुस्तकाचे पान उघडून पाहिला मंत्र पाहतो न पाहतो तो पुस्तक ँकदम मिटले. पण त्या वाचलेल्या ँका मंत्राने त्याला हवे ते रूप घेतां येऊं लागले. नंतर त्यानें डोलेरेनला ब्रँकसम किल्यांत नेऊन टाकले व अर्भक मुलाच्या सोबत्याचे रूप घेऊन त्याने त्याला फूस लावून किल्ल्याबाहेर आणले व रानांत टाकून दिले. तो मुलगा दोघा शिलेदारास सांपडला. त्यांनीं तो इंग्रज सैन्याच्या मुख्याच्या स्वाधीन केला. त्या मुलाला घेऊन ते सैन्य ब्रँकसम किल्ल्यासमोर येऊन ठाकले व त्यांनी डोलेरेनला स्वाधीन करा किंवा किल्ला स्वाधीन करा असा हेका धरला. बाईनें दोन्ही गोष्टी नाकारल्या. पण इंग्रज सैन्याच्या मनांत खरोखरी लढावयाचे नव्हते ह्मणून ते सैन्य आपसातला तंटा द्वंद्वयुद्धाने मिटविण्यास कबूल झाले.

या द्वंद्वयुद्धाचा तुमच्या बाजूनें निकाल झाला तर मुलगा परत मिळेल अशी अट इंग्रज सैन्यानें घातली. मुलाच्या बाजूनें लढणारा डोलेरेन तर जखमी होता. तेव्हां त्याचे ऐवजीं कोण दुसरा सरदार द्यावा अशा काळजांत बाई असतांना ँक चिलखत घातलेला तरुण पुढे झाला व त्यानें द्वंद्वयुद्धांत आपल्या प्रतिपक्षाचा पराभव केला. बाईला फार आनंद झाला व त्या अज्ञात वीराबद्दल तिचे हृदय कृतज्ञतेनें भरून आले. पण त्या वीराने तोंडावरील चिलखताचा बुरखा दूर करतांच तो वीर स्कॉट घराण्याचा वैरी गणलेला लॉर्ड क्रॅस्टन होय असे कळून आले. अर्थात् या घाडसी पण प्रेमाखातर केलेल्या पराक्रमाने दोन्ही घराण्यामधला वैरभाव कायमचा निमाला व बाईनें मोठ्या आनंदाने मार्गारेट व लॉर्ड

कॉस्टन यांच्या विवाहास संमती दिली व लागलीच त्या किल्ल्यामध्ये वाङ्निश्चयाबद्दल मेजवानीचा थाट उडाला हें सांगावयास नकोच.

स्कॉटचें दुसरें काव्य 'मारमीयन' हें होय. याची गोष्ट थोडक्यांत सांगण्यासारखी आहे:—

ग्लुस्टरच्या सरदाराची एकुलती एक सुंदर मुलगी क्लॅरा हिचें शेजारच्या अँबरलेच्या विल्टन नांवाच्या सरदारावर मन जडलें होतें. पण इंग्लंडचा राजा आठवा हेन्री याच्या मर्जीतला लॉर्ड मारमीयन याची नजर क्लॅराच्या सौंदर्यापेक्षां तिच्या मालमत्तेवर होती व तिच्याशी लग्न लावल्यास सुंदर बायकोची जोड व मोठ्या मिळकतीची प्राप्ति असा दुहेरी फायदा होईल, हें जाणून त्यानें क्लॅराला मागणी घालण्याचा बेत केला. बाकी त्या विलासी वीरानें मठांतील कॉस्टन्स नांवाच्या सुंदर तरुण धर्मसेविकेस मठांतून पळवून पुरुषवेषानें आपला हुजऱ्या ह्मणून जवळ ठेविली होतचि. आपला बेत सिद्धीस नेण्याकरितां बनावट पत्रें तयार करून त्यानें आपल्या मार्गांतील काटा विल्टन याजवर राजद्रोहाचा आरोप आणिला व राजाकडून त्याची सरदारकी काढवून घेऊन त्याला हद्दपार करविलें. नंतर ते बनावट कागद मारमीयननें आपल्या आवडत्या हुजऱ्याजवळ दिले. प्रेमभंगानें विरक्त होऊन, विल्टन यात्रेकरू बनला व पूर्वेकडील सर्व तीर्थे पाहून तो परत इंग्लंडमध्ये आला.

क्लॅराशीं लग्न करण्याचा बेत केल्यापासून कॉस्टन्स मारमीयनच्या मनांतून उतरली व ह्मणून तिला त्यानें परत मठांत पाठविलें. मारमीयन राजाच्या मर्जीच्या जोरावर आपल्याशीं विवाह करणार असें कळल्यावर क्लॅरानें मठाचा आश्रय केला व तेथें तिला कॉस्टन्स

भेटली. क्लॅरामुळे आपल्यावरची मारमीयनची मर्जी उडाली हें पाहून कॉस्टन्सचें देहभान विसरलें व तिनें क्लॅराला ठार मारण्याचा बेत केला, पण तो उघडकीस आला; व ह्मणून तिला व तिच्या साथीदाराला क्लॅरासह आर्चबिशपकडे घेऊन जाण्याचें मठाधिकारी धर्मसेविकेनें ठरविले. याच वेळीं चवथ्या जेम्स राजानें इंग्लंडच्या राजाशीं लढाई करण्याचा बेत केला व लढाईची तयारी चालविली. तेव्हां इंग्लंडच्या हेन्रीनें सामोपचाराचें बोलणें करण्याकरितां आपल्या मर्जीतल्या मारमीयनला वकील ह्मणून एडिंबरोस जाण्यांस सांगितलें.

स्कॉटलंडांतील ट्वीड नदीच्या कांठच्या नार्हाम किल्ल्याच्या वर्णनानें काव्याला प्रारंभ झाला आहे. एका सायंकाळीं मारमीयन त्या किल्ल्यांत वस्तीला येतो व जेम्स राजाच्या हुकुमाप्रमाणें त्याची उत्तम बरदास्त राखली जाते. यात्रेकरूच्या वेषांत विल्टन हा पूर्वींच तेथें आलेला असतो. मारमीयनच्या विनंतीवरून तो यात्रेकरू मारमीयनचा वाटाड्या ह्मणून त्याचेबरोबर एडिंबरो शहराकडे जाण्यास निघतो, ते वाटेनें हॅडिंग्टन परगण्यांतील गिफर्ड गांवच्या खानावळींत वस्तीस येतात. त्यावेळीं क्लॅरा, कॉस्टन्स व इतर धर्मसेविका जलमार्गानें लिंडिसफर्न येथें येतात व तेथें कॉस्टन्सला मरणाची शिक्षा सांगतात. तेव्हां ती मारमीयननें बनावट केलेले कांहीं महत्वाचे गुप्त कागद धर्मसेविकेला देते. पण ही शिक्षा अंमलांत येण्यापूर्वींच या सर्व मंडळीस पकडून एडिंबरो येथें आणण्यांत येऊन जेम्स राजापुढें उभें करण्यांत येते. मारमीयनला मानानें आपल्या राजधानींत आणण्याकरितां जेम्स राजा लीडसे सरदारास मारमीयनला सामोरा पाठवितो व त्याला घेऊन ते एडिंबरो शहरांत

येतात. तेथे जेम्स आपला लढाई करण्याचा निश्चय झाल्याचें मारमीयनला सांगतो. पण पकडून आणलेल्या बायांना मारमीयन-बरोबर आपल्या देशी परत पाठविण्याचें ठरवितो. व या मंडळींना इंग्लंडांत सुखरूप पोहोचविण्याकरितां डगलस सरदारास मारमीयन-बरोबर पाठवितो. मठाधिकारीण यात्रेकरूला भेटून ते गुप्त कागद त्याच्याजवळ देते व ते वुल्सेच्यामार्फत हेन्री राजाला देण्यास सांगते. या बनावट कागदावरून विल्टन हा निरपराधी असून मारमीयन हाच खोटे कागद बनविणारा हे यात्रेकरूकडून डगलसला कळून येते, व मीच विल्टन आहे असें यात्रेकरू डगलसला सांगतो. डगलस त्याची बाजू घेतो व त्याची सरदारकी त्याला परत देऊं करतो. इतक्यांत क्लॅराची व त्याची अकस्मात् भेट होते. दोघांनाही विलक्षण आनंद होतो. व त्यांचें प्रेमबंधन दृढ होतें. पण विल्टन कर्तव्य ह्मणून इंग्रज सैन्यांत जाण्याकरितां निघतो व क्लॅरा त्याला खुषीनें जाऊं देते. यात्रेकरू हाच आपला प्रतिस्पर्धी विल्टन होय अशी शंका प्रवासांत मारमीयनला येते व विल्टनच्या इंग्लीश सैन्याकडे आकस्मिक प्रयाणानें त्याची खातरी होते व आतां क्लॅरा आपल्याला मिळणें न मिळणें हे लढाईच्या निकालावर अवलंबून आहे हें त्याला कळून चुकतें. तोही इंग्रजी सैन्याकडे जाण्यास उतावळा होतो व लवकरच युद्धस्थळीं पोहोचतो. पण ज्या रणांगणाच्या बाजूला त्याची योजना होते, तिकडे स्कॉटिश लोकांची सरशी होते व त्याला असाध्य जखम होऊन तो विव्हळत पडतो. त्यावेळीं क्लॅरा त्याची शुश्रूषा करते. पण त्याचे प्राण वांचत नाहींत. लढाईमध्ये चवथा जेम्स पडतो व स्कॉटिश सैन्याचा पूर्ण पराजय होतो. व लढाई संपल्यावर विल्टन व क्लॅरा यांचें लग्न लागतें.

सर वॉल्टर स्कॉटचें तिसरें काव्य 'सरोवर कन्या' हें होय. त्याचें संविधानक थोडक्यांत असें आहे:—

स्कॉटलंडचा राजा पांचवा जेम्स याला वेषांतर करून शिकार करण्याचा फार नाद होता. एकादां तो स्कॉटलंडच्या डोंगराळ व अरण्यमय भागांत वेषांतर करून शिकारीला गेला. एका हरिणाच्या मार्गे जातां जातां आपल्या शिकारी परिवाराला सोडून तो खोल रानांत शिरला. पण शिकारीचा पाठलाग करतां करतां सायंकाळ झाली. सर्व दिवसभर अत्यंत श्रम झाल्यामुळें त्याच्या घोड्यानें मटदिशीं जमीनीवर अंग टाकलें व तो तात्काळ गतप्राण झाला. राजाला पायीं चालण्याचा व कोठें तरी रात्रीपुरता आसरा पाहाण्याचा प्रसंग आला. पुढें चालता चालता तो पर्वतराजीनीं जणू कांहीं तटबंदी केलेल्या कॅट्रिन नावाच्या सरोवराचे किनाऱ्याशीं आपल्या परिवारापैकीं कोणी आसपास आलेला असल्यास त्याला किंवा तेथल्या एखाद्या रहिवाशास कळावे ह्मणून त्यानें आपलें शिंग फुकलें. थोड्याच वेळांत सरोवरांतील एका नजीकच्या छोट्या बेटाकडून एक होडी राजाच्या अगदीं शेजारीं किनाऱ्याला लागली व होडीतून एका सुंदर तरुणीनें जमीनीवर पाय ठेवला. परकी पुरुषाला पाहून प्रथम ती तरुणी चपापली, व तिनें एक पाऊल मार्गे घेतलें, पण लागलीच त्या पुरुषाचें स्वागत करून तिनें मोठ्या आदबीनें आपल्या बेटावर वस्तीस येण्यास त्यास विनविलें. कोणी तरी एक मोठा शिकारी आज आमच्या गरीब बेटावर येणार आहे, असें भविष्य आमच्या ज्योतिष्यानें केलें होतें व ह्मणून आपल्या राहण्यानिजण्याची गरीबीची व्यवस्था आह्मी केली आहे, आपण निर्धास्त बेटावर चलावें इतकें बोलून त्या सुंदर तरुणीनें त्या शिकार्यास होडींत पाय ठेवण्याची

विनंति केली. आश्चर्य व आनंद असे मिश्र मनोविकार राजाच्या मनांत उद्भवले व तो त्या होडींत जाऊन बसला. बेटावर पोहोचल्यावर ती मंडळी गर्द झाडांनीं आच्छादलेल्या व ह्मणून जवळूनही न दिसणाऱ्या झोंपडींत आली. राजा दारांत पाऊल टाकतो तों मोठी पळेदार तलवार एकदम छपरांतून खाली आली. राजाला अपशकून झाल्यासारखें वाटलें व कांहीं एक शंका मनांत आली. पण त्या सुंदर तरुणीनें व तिच्या वृद्ध आईनें त्या परक्या पाहुण्याचीं उत्तम बरदास्त ठेविली. प्रातःकाळीं त्या मंडळीचे मनःपूर्वक आभार मानून राजा निघून गेला. इतक्यांत रोडरीक ड्यू नांवाचा त्या डोंगराळ व अरण्यमय भागाचा नायक सरदार मोठ्या थाटानें बेटावर आला. त्याच वेळीं त्या मुलीचा बापही परत आला व त्याचे बरोबर मालकम ग्रेहॅम हा तरुण सरदारही आला. तरुण मुलीचें नांव एलन होतें. तिचा बाप डगलस हा जेम्स राजाचा उजवा हात असलेल्या प्रख्यात घराण्यापैकी हद्दपार केलेला एक सरदार होता. डगलस हा रॉडरिक ड्यूच्या आश्रयानें निबिड अरण्यातल्या सुरक्षित बेटावर राहावयास आला होता. मालकम ग्रेहॅम व एलन यांचें एकमेकांवर प्रेम जडलें होते. ही गोष्ट बापाला ठाऊक होती. शिकारीच्या निमित्तानें पण आपल्या भागाची टेहेळणी करून आपल्यावर लवकर हल्ला चढविण्याच्या उद्देशानें राजा इकडे येऊन गेला. तेव्हां आपली सर्व जमात जमवून हल्ल्याला तोंड देण्याचें आपण ठरविलें आहे, असें रॉडरिकनें डगलसला सांगितलें. त्यानें उघडपणें एलनला मागणीही घातली. अशा तऱ्हेनें दोघामध्यें जिव्हाळ्याचा संबंध घडून आला तर जेम्स राजाला आपण भारी होऊं असें रॉडरिक ड्यू ह्मणाला. डगलसला जरी राजानें वाईट रीतीनें वागविलें होतें तरी राजाबद्दल त्याची बुद्धि बिघडली नव्हती व बंडखोर बनण्याचें तर

त्याच्या स्वप्नांतहि नव्हते. तेव्हां रॉडरिक ड्यूचा बेत त्याला पसंत पडला नाही. शिवाय आपल्या मुलीचे मन त्याला ठाऊक होते. ह्मणून त्याने रॉडरिक ड्यूच्या मागणीला नकारात्मक उत्तर दिले. मालकम ग्रेहॅम आपला प्रतिस्पर्धी आहे. हे रॉडरिक ड्यूला कळले व त्याच्यावर त्याचा राग झाला. व कदाचित् रॉडरिक ड्यू आपल्याला बंदीत टाकील या भीतीने रॉडरिक ड्यूची मदत पुढे घ्यावयाची नाही असे ठरवून मालकम रॉडरिक ड्यूच्या होडीतून न जातां सरोवरांतून पोहत किनाऱ्याला आला. रॉडरिक ड्यूहि रागाने किनाऱ्यावर आला. आपले लोक एकदम जमविण्याचा बेत करून त्याने मशालीच्या द्वारे सर्व प्रांतभर द्याही फिरविली. रॉडरिक ड्यूच्या भागांतील त्याची सर्व जमात लढाईच्या तयारीने जमली सर्व रानभर ते लोक दबा धरून बसले. रॉडरिक ड्यूच्या आश्रयाने राहिल्यामुळे रागाऊन रॉडरिक ड्यूचा नाश करण्याचा जेम्स राजाने बेत करून तो स्वारीची तयारी करित आहे तेव्हां आपण होऊन राजाच्या स्वाधीन व्हावे ह्मणून डगलस गुप्तपणे बेटांतून निघून गेला. एलनला आपल्या वाडिलांच्या बेताची शंका आली. इतक्यांत राजा पुन्हां बेटावर आला व एलनवर आपले प्रेम जडल्याचे त्याने तिला सांगितले व तिला स्ट्रलिंग किल्ट्यास जाण्याबद्दल आग्रह केला. एलननेहि आपले मालकम ग्रेहॅमवर प्रेम जडले असून त्याला विवाहाचे मी वचन दिले आहे, ही गुप्त गोष्ट राजाला खुल्या दिलाने सांगितली. शिवाय रॉडरिक ड्यूने लढाईची कशी तयारी चालविली आहे व या बेटावर राहणे किती धोक्याचे आहे हेही तितक्याच मोकळ्या मनाने तिने त्याला सांगितले. राजास एलनच्या नकाराने फार वाईट वाटले, पण तिच्या सरळ साध्या स्वभावाचे कौतुक वाटले व आपले विषयी प्रेम टाकून तिच्याशी बंधुभावाने वागण्याचा उदार निश्चय करून त्याने तिला राजाच्या नांवची आंगठी देऊन या आंगठीच्या सहाय्याने

तिला बिनधास्त स्टारलिंग किल्ल्यास येता येईल व राजाकडून आपले इच्छित हेतू पार पडण्यास मदत होईल असें सांगून राजा निघून गेला. राजाचा वाटाड्या हा रॉडरिक ड्यूच्या पक्षाचा होता. याबद्दल एका वेडगळ बाईनें एका कविताबद्ध कहाणीच्या रूपानें राजाला सावध केले. त्या वाटाड्याचा संशय आल्याबरोबर राजानें त्याला तूं कोण म्हणून दरडावून विचारलें तोंच तो पळू लागला. पण राजानें त्याला पकडून ठार केलें. आपल्या जिवाला धोका आहे असें पाहून राजा तेथेंच थांबला व रात्र झाल्यावर पुढें चालू लागला. तोंच एका शेकोटीजवळ त्याला रॉडरिक ड्यूच्या पक्षापैकीं एक इसम भेटला. आपण रॉडरिक ड्यूचे कट्टे शत्रू असून आपल्याला त्याच्याशीं दोन हात करण्याची इच्छा आहे असें राजानें सांगितलें. तेव्हां त्या इसमानें शत्रुपक्षाचा असतांनासुद्धां राजाचें आदरातिथ्य केलें व सकाळीं त्याच्याबरोबर त्याला रॉडरिक ड्यूच्या प्रांताच्या सरहद्दीपर्यंत सुरक्षितपणें पोहोंचविण्याचे कबूल केलें. पण पुढें स्वतःचें संरक्षण जातीनेंच केलें पाहिजे असें बजावलें. ठरल्याप्रमाणें दोघेही सरहद्दीवर बोलत बोलत आले तोंच त्या इसमानें 'मीच रॉडरिक ड्यू! आतां माझ्याशीं दोन हात करण्यास तयार हो' असें म्हणलें. राजासही त्या इसमाच्या इमानीपणाबद्दल सानंद आश्चर्य वाटले व तोही द्वाद्वयुद्धास मोठ्या आनंदानें तयार झाला. या युद्धांत रॉडरिक ड्यू जखमी झाला. विजयी राजानें शीळ वाजवून आपल्या संरक्षकांस बोलाविले व दोघांना रॉडरिक ड्यूला काळजीपूर्वक स्टारलिंग किल्ल्याला घेऊन येण्यास सांगून आपण तडक स्टारलिंग किल्ल्याला गेला. इकडे डगलसही किल्ल्याला गेला व बापाला न कळत एलनही तिकडेच आली. किल्ल्यासमोर मर्दानी खेळ चालू होते. त्यांत डगलसनें भाग घेऊन बक्षिसें मिळविलीं.

राजानें त्याला ओळखलें पण त्यानें त्याला तसें न दाखवितां बक्षिसें दिलीं. इतक्यांत एलननें आंगठी दाखवून राजाची भेट घेण्याची परवानगी मागितली तोंच शिकारीच्या पोषाखांत राजा एलनकडे आला. तेव्हां एलनला आश्चर्य वाटलें व राजाबद्दल तिच्या मनांत आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. तिनें रॉडरिक ड्यूला जीवदान देण्याबद्दल व आपल्या वडिलांना व मालकम ग्रेहमला माफी करण्याबद्दल विनंति केली. मध्यंतरी रॉडरिक ड्यू गतप्राण झाल्याचें राजाला कळल्यामुळें तिची ती विनंति मान्य करणें अशक्य झालें. पण बाकीच्या दोन्ही विनंत्या त्यानें मान्य केल्या. डगलसला त्यानें आपल्या मर्जींत घेतले. एलन व मालकमचा नंतर थाटानें विवाह झाला.

स्कॉटच्या काव्यापैकीं पहिल्या प्रतीच्या गणलेल्या काव्यांच्या वर दिलेल्या सारांशावरून स्कॉटच्या काव्याचें स्वरूप सहज ध्यानांत येईल. स्कॉटची काव्ये ह्मणजे कविताबद्ध अद्भूत कथा होत.

पुढें त्यानें ऐतिहासिक कादंबरीकार ह्मणून जे नांव मिळविले त्याचें बीज त्याच्या काव्यांतही दिसून येतें. स्कॉटची ऐतिहासिक स्थळें, ऐतिहासिक प्रसंग व निसर्गरमणीय देखावे यांचें हुबेहुब वर्णन करण्याची विलक्षण शैली, ऐतिहासिक व काल्पनिक पात्रांचे स्वभाव-विशेष रेखाटण्याचें कसब व एकंदर गोष्ट चटकदार रीतीनें सांगण्याची हातोटी—हेच ऐतिहासिक कादंबरीचे विशेष होत—त्याच्या काव्यांत जागोजाग दृष्टीस पडतात. तसेंच त्याची काव्ये प्रसाद गुणानें ओतप्रोत भरलेली आहे. त्याच्या भाषेंत ओजोगुणही पुष्कळ दिसून येतो. शिवाय या सर्व काव्यांत इतस्ततः विखुरलेली भावगीतें तर अप्रतिम आहेत यांत शंका नाही.

स्कॉटच्या वाङ्मयविश्वाचा शेवटला व महत्वाचा वर्ग म्हणजे ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा होय.

स्कॉटने सन १८१४ ते १८३१ पर्यंत एकंदर लहानमोठ्या २८ कादंबऱ्या व ४ लघुकथा मिळून एकंदर ३२ ऐतिहासिक कथा लिहिल्या. त्यापैकी ११ कादंबऱ्या स्कॉटलंडच्या १८ व्या शतकातील इतिहास प्रसंगासंबंधी आहेत, ६ स्कॉटलंडातील जास्त जुन्या काळाच्या आहेत, ३ युरोपातील इतिहास प्रसंगाबद्दल आहेत, व ७ इंग्लंडच्या इतिहास प्रसंगासंबंधी आहेत. पैकीं पहिल्या स्कॉटलंडच्या इतिहास काळाची व त्या काळाच्या लोकांच्या चालीरीतींची व समजुतींची व त्यांच्या भावनांची स्कॉटला आपल्या वडिलधाऱ्या माणसांकडून व शेजार-पजारच्या वृद्ध लोकांकडून व कित्येक ऐतिहासिक प्रसंग प्रत्यक्ष पाहिलेल्यांकडून लहानपणापासून माहिती मिळाली होती. या काळाच्या आपल्या देशबांधवांबद्दल स्कॉटच्या मनांत सहानुभूति होती व जरी त्यांच्या राजकीय कल्पना व भावना चुकीच्या होत्या हे त्याला ठाऊक होते तरी त्या काळाच्या लोकांमध्ये कित्येक वाखाणण्यासारखे गुण होते हेही त्याला ठाऊक होते. म्हणून या काळातील त्याच्या कादंबऱ्या पहिल्या प्रतीच्या उतरल्या आहेत व या कादंबऱ्यांच्या योगेच त्याने स्कॉटिश लोक व इंग्लिश लोक यांचे मनांमधील एकमेकांबद्दलच्या गैरसमजांची आढी नाहीशी करून दोन्ही लोकांमध्ये जास्त सलोखा घडवून आणला, स्कॉटिश लोकांमध्ये इंग्रज राजघराण्याबद्दल खरी स्वामिभक्ति उत्पन्न केली, व स्कॉटलंडच्या ऐतिहासिक व नैसर्गिक रमणीय स्थानांना पवित्र यात्रास्थानांचे महत्व आणून दिले. अशा प्रकारची बहुजन समाजांत विचार व भावना यांची क्रांति घडवून आणण्याचे काम सोपे नाही.

पण हें अवघड काम स्कॉटने आपल्या मनोरंजक पण पूर्व कालाचें यथार्थ ज्ञान देणाऱ्या सुंदर कादंबऱ्यांच्या द्वारे पार पाडलें.

स्कॉटच्या सर्वच ऐतिहासिक कादंबऱ्या पहिल्या प्रतीच्या आहेत असें केव्हांहि ह्मणता येणार नाहीं. पण ज्या ज्या ऐतिहासिक व्यक्ती स्कॉटच्या मनांत भरल्या, जे जे ऐतिहासिक प्रसंग अद्भुत व आश्चर्यकारक असे त्याला वाटले व ज्या ऐतिहासिक कालपर्वांबद्दल व लोकांबद्दल त्याला सहानुभूति वाटली त्या त्या काळाच्या कादंबऱ्या पहिल्या प्रतीच्या उतरल्या. स्कॉटच्या कादंबऱ्यांची प्रतवारी लावण्याचें काम कठीण आहे. कारण येथें 'भिन्न रुचिर्हिलोकः' हा न्याय लागू होतो. तरी खाली दिलेल्या बारा कादंबऱ्या त्याच्या पहिल्या प्रतीच्या कादंबऱ्यांपैकी होत याबद्दल एकमत होईल असें वाटते. मात्र त्यांतली प्रतवारी सर्वांना पसंत होणार नाहीं.

स्कॉटच्या पहिल्या प्रतीच्या कादंबऱ्यांचीं नांवां व प्रतवारीः—

१ हार्ट ऑफ मिडलोथियन.	७ ब्राईड ऑफ लॅमरमूर.
२ वेव्हरले.	८ इव्हानो.
३ रॉब रॉय.	९ टालिसमन.
४ ओल्ड मॉरटॅलिटी.	१० क्वॅटिन डरवर्ड.
५ रेड गांटलेट.	११ गाय मॅनरिंग.
६ लिजंड ऑफ मांटरोज.	१२ फेअर मेड ऑफ पर्थ.

नाना देशांतील विविध प्रसंगावरील कादंबऱ्यांचे सविस्तर पर्यालोचन करणें अशक्य आहे. पण भाताची परीक्षा शितावरून या न्यायानें स्कॉटच्या ज्या पहिल्या कादंबऱ्यांवरून त्याच्या सर्व

कादंबऱ्यांना वेव्हरले कादंबऱ्या असें नांव मिळालें त्या कादंबरीचें थोडक्यांत संविधानक देऊन तिचें तरी पर्यालोचन करणे गैर होणार नाहीं.

‘वेव्हरले अथवा स.ठ वर्षांपूर्वी’ असें या कादंबरीचें जोडनांव आहे व ही कादंबरी पदच्युत झालेल्या स्टुअर्ट घराण्याच्या दुसऱ्या जेम्सच्या राजकुमारास गादीवर बसविण्याकरितां झालेल्या सन १७४५ मधल्या जाकोबाईट बंडाच्या प्रसंगाबद्दल आहे.

कादंबरीचा नायक एडवर्ड वेव्हरले हा इंग्लंडांतील एका खानदानीच्या सरदार घराण्यापैकीं होता. पण सरदारकीचा किताब व वेव्हरले हॉलची शेतवाडी ही एव्हरार्ड नांवाच्या एडवर्डच्या वृद्ध चुलत्याकडे होती. एव्हरार्ड हा उघडपणें टोरी पक्षाचा असून गुप्तपणें पदच्युत स्टुअर्ट राजपक्षाचा होता, तर एडवर्डचा बाप रिचर्ड यानें सत्ताधीश वि्हग पक्ष स्वीकारून सरकारांत मोठी मानमान्यतेची जागा मिळविली होती. सरदार साहेबांनीं लग्न केलें नव्हतें, तेव्हां सरदारकी एडवर्डकडे यावयाची होती व त्यांचे येथें एडवर्डचें बालपण व तरुणपण गेलें. त्यामुळें एडवर्डच्या लहरीप्रमाणें व आवडी-निवडीप्रमाणें त्याचें शिक्षण व वाचन झालें होतें. चुलत्याच्या व त्याच्या तेथील शिक्षकाच्या चोरट्या जाकोबाईट कलाचा नकळत कां होईना एडवर्डच्या मनावर परिणाम झाला होता. पण आपल्या पिढीजात लष्करी पेशानुरूप एडवर्डला लष्करांत घालण्याचें ठरवून रिचर्डनें डंडी येथें छावणी दिलेल्या इंग्रजी ड्रागून पलटणींत कॅप्टनची जागा एडवर्डकरितां आपल्या वजनानें मिळविली व तसें एव्हरार्ड व एडवर्ड यांना कळविलें. चुलत्याला जरी हॅनोव्हेरिअन राजाची चाकरी फारशी प्रिय नव्हती तरी घराण्याचा पिढीजात पेशा

पतकरण्याबद्दल नापसंती दाखविणें शक्य नव्हतें. ह्मणून एडवर्डला सर्वांनीं मोठ्या प्रेमानें निरोप दिला. व एडवर्डनें स्कॉटलंडांतील आपला स्नेही बॅरन ब्रॅडवर्ड्‌इन याला सुद्धींत भेटण्यास सांगून एडवर्डजवळ एक परिचयपत्र दिलें.

एडवर्ड आपल्या पलटणींत रुजू झाला व तेथल्या कडक शिस्तीप्रमाणें एडवर्डला अमलदारीचें शिक्षण मिळालें. उन्हाळ्या-दिवसानिमित्त त्यानें रजा घेतली व तो बॅरन ब्रॅडवर्ड्‌इन याचे येथें पाहुणचारास आला. ब्रॅडवर्ड्‌इन याला एकुलती एक रोज नांवाची मुलगी होती. एडवर्डची व तिची लवकरच गट्टी जमली व ह्मणून एडवर्डनें आपली रजा वाढविली. इतक्यांत ब्रॅडवर्ड्‌इनची गुरें ढोरें चोरीला गेली. या भागांमध्ये थोडा बंदोबस्त कमी असून नेहमीं चोऱ्या व मारामाऱ्या कशा व कां होतात, इकडील इंग्रज घराण्यांना चोरून स्कॉटिश सरदारांना खंडणी दिल्या खेरीज स्वतःचा बचाव करणें कसें कठीण आहे. व वडिलांच्या शेतवाडीशेजारील फरगस मॅक इव्हॉर नांवाच्या सरदाराची व त्याच्या फ्लोरा नांवाच्या सुंदर व सुशिक्षित बहिणीची व आपली पूर्वी कशी मैत्री होती, खंडणी बंद केल्यामुळे आपल्या बापाचा व फरगसचा कसा बेवनाव झाला, ह्मणून आताची चोरी कशी झाली असली पाहिजे, ही सर्व हकीकत रोजनें एडवर्डला सांगितली. एडवर्डला ही हकीकत ऐकून आश्चर्य वाटलें व त्या सरदारास पाहण्याची इच्छा झाली. इतक्यांत फरगसचा मनुष्य ब्रॅडवर्ड्‌इनकडे आला. त्याचे जवळ चोरीची तक्रार करण्यांत आली व ब्रॅडवर्ड्‌इनच्या मुखत्यारानें (पूर्वीप्रमाणें ब्रॅडवर्ड्‌इनला न कळवितां) खंडणी देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां त्या माणसानें चोरी शोधून कटण्याचें व गुरें परत पाठविण्याचें आश्वासन दिलें. एडवर्डला स्कॉटलंडचा डोंगराळ पण निसर्गरमणिय भाग

पाहण्याची हौस होतीच; तेव्हां तो फरगसच्या मनुष्याबरोबर चालत स्कॉटलंडच्या त्या डोंगराळ अरण्यमय भागांत गेला. त्या चोराची तलावाच्या कांठची दुर्गम गुहा पाहून झाल्यावर एडवर्ड फरगसच्या किल्यावजा वाड्यांत गेला. तेथलें सृष्टिसौंदर्य, फरगस व विशषतः रोज-पेक्षांही सुंदर व तिच्यापेक्षां कितीतरी जास्त शिकलेली व दुसऱ्यावर छाप पाडणारी फ्लोरा यांचा सुखकर सहवास एडवर्डला आवडला. त्याचें मन फ्लोराकडे आकर्षिलें गेलें व त्याचे मनांत प्रेमोद्भव झाला. त्यांच्या आग्रहावरून तो अधिक दिवस तेथें राहिला. दरम्यान त्याच्या पलटणीच्या जनरलकडून त्याला ताबडतोब परत येण्याची पत्रें व नंतरचे तीन दिवसांत परत न आल्यास लष्करांतून बडतर्फ केलें जाईल असें धमकीचें पत्र हीं सर्व एकदमच मिळाली व एडवर्डला जनरलच्या कडक वागणुकीबद्दल थोडासा राग आला. पण त्याला शेवटच्या पत्राप्रमाणें वागणें अशक्य होतें. फरगस व फ्लोरा हीं दोन पोरकीं भावंडें लहानपणीं पॅरीसमध्ये पदच्युत जेम्स राजाच्या आश्रयाला होती व पदच्युत राजघराण्याला परत आणण्याची कांहीं तरी गुप्त खटपट चालली असून तीमध्ये फरगस व फ्लोरा यांचें अंग आहे असा संशय एडवर्डला येऊं लागला. व आपण परत जावें असें त्याला वाटूं लागलें. इतक्यांत मोठ्या शिकारी करितां आपली सर्व जमात जमविली आहे, असें सांगून फरगस एडवर्डला घेऊन गेला व त्या शिकारीच्या प्रसंगीं मोठ्या धाडसानें फरगसनें एडवर्डचे प्राण वांचविले. पण एडवर्डला बरीच दुखापत झाली व त्याला आणखी कांहीं दिवस तेथें रहावें लागलें. या काळांत पदच्युत राजाकरितां लवकरच बंड उभारलें जाणार आहे तर त्यांत भाग घेण्याबद्दल फरगसनें एडवर्डला उघडपणें विचारलें; इतक्यांत त्याला बडतर्फ केल्याची व आपल्या बापाला व चुलत्याला भावी बंडांत अंग

असल्याच्या संशयावरून अटक करण्यांत आली आहे अशी बातमी त्याला कळली. परंतु बंडांत सामील होण्याचें त्यानें नाकारलें व तो एकटाच इंग्लंडांत परत येण्यास निघाला. आपल्याला व आपल्या बापचुलत्यांना सरकारनें अन्यायानें वागविलें अशाबद्दल तो सरकार-वर असंतुष्ट झाला होता, इकडे बंडाच्या बातम्या पसरल्यामुळें सरकारी बंदोबस्त वाढला होता व हॅनोव्हेरियन राजाच्या पक्षाच्या लोकांची लष्कर भरती खुषीनें चालूं होती. सारांश, त्या सर्व भागांत एकप्रकारचें संशयाचें व अस्वस्थतेचें वातावरण पसरलें होतें. अशा स्थितींत एका गांवीं कांहीं तंट्या उपास्थित झाला, व स्वसंरक्षणा करितां एडवर्डनें बंदुक झाडली व त्यामुळें एका गांवकऱ्याला थाडी इजा झाली, ह्मणून एडवर्डला मॅजिस्ट्रेटाकडे नेण्यांत आलें. त्याला एडवर्डच्या हालचालीबद्दल व त्याच्या बडतर्फीबद्दल वित्तबातमी सरकारी रीत्या कळली होती. ह्मणून त्यानें एडवर्डवर राजद्रोहाचा आरोप करून त्याला एडिंबरोकडे जाण्यास निघालेल्या एका व्हॅलंटिअर लष्करी तुकडीच्या अधिकाऱ्याचे स्वाधीन केलें व कैदी ह्मणून त्याला त्या तुकडीच्या अधिकाऱ्यानें आपल्याबरोबर घेतलें. एडिंबरो शहरा-नजीक ही तुकडी जाते तों तिच्यावर हल्ला करण्यांत आला व एडवर्डला सोडविण्यांत आलें. या काळांत झालेल्या मनःसंतापानें एडवर्ड आजारी पडला व त्याची शुश्रूषा त्याला न कळवितां मिस रोजनें एका झोपडींत केली. कारण तिचा बाप ब्रॅडवर्ड्झन हा बंडाला जाऊन मिळाला होता व मिस रोजला गुप्तपणें कोठेंतरी राहावयास लागलें होतें. एडवर्ड बरा होत आहे तोंच फरगस त्याला येऊन भेटला व त्यानें होलीरूड राजवाड्यांत आलेला राजकुमार चार्ल्स याच्याशीं एडवर्डची भेट करविली. राजकुमाराच्या राजबिंड्या आकृतीनें, त्याच्या तितक्याच गोड भाषणानें व वेव्हारले घराण्याच्या पिढीजात

स्वामिनिष्ठेच्या स्तुतीनें एडवर्डच्या असंतुष्ट मनावर परिणाम झाला व त्यानें नव्या राजनिष्ठेची शपथ घेऊन तो त्या बंडांतील फरगसचा साथीदार झाला. लवकरच प्रेसटन पॅन येथें बंडवाल्या स्कॉटिश सैन्यानें इंग्रजी सैन्याचा पराभव केला; त्यांत फरगस व एडवर्ड मोठ्या शौर्यानें लढले. स्कॉटिश हायलंडर एका मोठ्या इंग्रज अंमलदाराला ठार करणार हें पाहून एडवर्डचें मन कळवळलें व त्यानें त्या हायलंडरचा हात धरला व इंग्रज अंमलदारास शस्त्र टाकून स्वाधीन होण्यास सांगितलें. एक इंग्रज अंमलदार लढाईतील कैदी झाला हें ऐकून राजकुमाराला फार आनंद झाला. व तो एडवर्डप्रमाणें आपल्या पक्षास येऊन मिळाला तर इंग्रज लोकांमध्ये बंडाबद्दल जास्त सहानुभूति वाढेल या धूर्त धोरणानें राजकुमारानें त्या अंमलदारास एडवर्डच्याच स्वाधीन केलें. अंमलदार कर्नल टालबट नांवाचा असून तो एडवर्डच्या शोधाकरितांच इकडच्या सैन्यांत मुद्दाम आला होता. कर्नल टालबटवर एडवर्डच्या बापचुलत्यानें फार उपकार केले होते, ह्मणून एडवर्डकडे त्याचा ओढा होता. एडवर्डनें आपल्या कायदेशीर राजाची लष्करी नोकरी सोडून बंडांत सामील व्हावें याबद्दल त्याला वाईट वाटलें. सेनापतीनें त्याला किती तरी सवलती दिल्या व नाइलाज ह्मणून त्याला बडतर्फ कसें केलें हेंही समजावून सांगितलें. एडवर्डनें आपल्या बाजूची सर्व हकीकत सांगितली त्यावरून या कामांत समजृतीचा पुष्कळ घोटाळा कसा झालेला होता हें त्याच्या ध्यानांत आलें, राजकुमारास प्रथम जय मिळाल्यामुळें त्यानें एडिंबरो येथें कांहीं दिवस मुक्काम करून एडिंबरो किल्ला सर करण्याच्या मिषानें व अधिक सन्य मिळविण्याच्या मिषानें पण खरोखर चैन व विलास यांच्या होसेमुळें राजदरबाराप्रमाणें नाच बैठका सुरू केल्या. रोज व फ्लोरा या दोघीहि राजदरबारीं आल्या व त्यांच्या सौंदर्याबद्दल जिकडेतिकडे त्यांची

वाखाणणी झाली. एडवर्ड ब्रॅडवर्डाइनचें घरीं होता, तेव्हां त्याला रोज आवडूं लागली होती. पण फरगसकडे आल्यावर फ्लोराच्याकडे त्याचें मन जास्त आकर्षिलें गेलें व फ्लोराजवळ त्यानें प्रेमाची याचना सुद्धां केली. फरगसच्या मनाप्रमाणेंच ही गोष्ट घडत होती; पण धूर्त फ्लोराला या बंडाच्या भवितव्यतेची खरी अटकळ असल्यामुळें तिनें एडवर्डला मुळींच उत्तेजन दिलें नाहीं व अप्रत्यक्षपणें एडवर्डला नकार दिला. पण ही गोष्ट फरगसला ठाऊक नव्हती व त्याच्या जातीमध्ये फ्लोरा व एडवर्ड यांचा विवाह होणार असा समज पसरला होता. फरगसची बंडाच्या भावी यशाबद्दल खात्री होती, व त्याचा महत्वाकांक्षी वेत असा हाता कीं, राजकुमाराकडून सरदारकी मिळवावयाची व ब्रॅडवर्डाइनची मिळकत रोजला मिळण्याबद्दल पूर्वीच्या सनदेत फेर करून हुकूम मिळवावयाचा व मग मिस रोजशीं लग्न लावावयाचें. तदनुरूप त्यानें दोन्ही मागण्या राजकुमारापुढें मांडल्या, पण राजकुमारानें त्यांना वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या, व तसें करतांना मिस रोजचें लग्न एडवर्डशीं ठरलें आहे असें ठासून सांगितलें. यामुळें फरगस फारच संतापला व त्याचें एडवर्डचें वैमनस्य आलें. ही गोष्ट फरगसच्या विश्वासू हुजव्यास कळल्याबरोबर आपल्या मालकास न विचारतां त्यानें एडवर्डवर दुरून गोळी झाडली. पण ती चुकली. इतक्यांत फरगस तेथें आला, व त्यानें नोकराला जबरदस्त जखम केली; पण आपल्या बहिणीला सोडून मित्राच्या भावी वधूशीं मालमत्तेच्या लाभासाठीं लग्न करण्याचा वेत केल्याचा अपराधाचें परिमार्जन करण्याकरितां फरगसनें एडवर्डला द्वंद्वयुद्धांस बोलाविलें. एडवर्डला फरगसचें वर्तन वेड्यासारखें वाटलें; पण एकेना ह्मणून नाग्युपीनें एडवर्ड युद्धास तयार झाला. तांच अकस्मात् राजकुमाराची स्वारी तेथें आली. त्यानें फरगसचा झालेला गैरसमज दूर केला व

फरगस व एडवर्ड यांचे आपल्या हातांनी एकमेकांच्या हातांत हात घालून परत मित्रमीलन घडवून आणले. याप्रमाणे दोघांची पुन्हां दिलजमाई झाली.

एके रात्री एडवर्डला कर्नल टालबटच्या खोलींत रडण्याचा व हुंदक्याचा आवाज ऐकू आला व ह्मणूनच तो टालबटच्या खोलींत गेला. शिपाई बाण्याला न शोभेसें आपलें वर्तन दुसऱ्याच्या दृष्टीस पडलें ह्मणून टालबटला अधिक वाईट वाटलें व परवानगीवांचून आल्याबद्दल त्याला एडवर्डचा रागही आला. पण एडवर्डनें खरें कारण सांगितल्यावर त्याचा राग मावळला व त्यानें आपल्याला आलेलें पत्र एडवर्डला वाचावयास दिलें. टालबटच्या पत्नीला फार दिवसांनी पुत्ररत्न झालें असतां तें कसें वारलें व तिची प्रकृति किती अत्यवस्थ आहे हा पत्रांतील मजकूर वाचून एडवर्डला टालबटच्या दुःखाचें कारण कळलें. तेव्हां तुमच्या सुटकेची मी परवानगी आणतो असें सांगून एडवर्ड प्रातःकाळींच राजकुमाराकडे गेला. व आपलें सर्व वजन खर्च करून, एक वर्षपर्यंत आपल्या विरुद्ध शस्त्र धरणार नाहीं येवढ्याच अटीवर टालबटला आपल्या घरीं जाण्याची लेखी परवानगी राजकुमाराकडून आणवून एडवर्डनें ती टालबटला दिली. टालबटनें एडवर्डचे मनापासून आभार मानले. एडवर्डनें त्याची ताबडतोब परवानगी केली.

एडिंबरोचा किल्ला सर करण्याचा प्रयत्न फसल्यावर बंडवाल्यांचें सैन्य इंग्लंडवर स्वारी करण्याच्या उद्देशानें दक्षिणेकडे चालू झालें. पण ड्यूक ऑफ कंबरलंड हा मोठ्या सैन्यानिशीं बंडवाल्यावर चालून येत आहे असें कळल्यापासून स्कॉटिश सरदारांचें धाबें दणाणलें व फरगसखेरीज बाकीच्या सर्व सरदारांनीं स्कॉटलंडच्या डोंगराळ

प्रदेशांत माघारी जाण्याचा राजकुमारास सल्ला दिला. पण अशा माघार घेण्यानें बंडवाल्यांचा उत्साहभंग होईल व बंडाचा ताबडतोब बीमोड होईल हें फरगसला व एडवर्डला दिसलें. तरी पण राजकुमार व बंडवाले मागे मागे सरकत चालले. इंग्लीश सैन्यानें त्यांना चोही-कडून गराडा घातल्यामुळें शेवटीं त्या सैन्याला लढाईला तोंड द्यावें लागलें. लढाईच्या गर्दीमध्ये फरगस व एडवर्ड यांची चुकामूक झाली. एडवर्ड हा एका बाजूस एकटा राहिला व फरगस व एकंदर स्कॉटिश सैन्य दुसऱ्या बाजूस राहिलें. तांच रात्र झाली. ह्मणून रात्रीच्या अंधेरांत बाजूबाजूनें तो जात असतां एका शेतकऱ्याच्या मुलीनें एडवर्डला धरलें. पण त्या शेतकऱ्यानें एडवर्डला रात्रीचा आसरा दिला. दुसरे दिवशीं बंडाचा पूर्ण बीमोड हाऊन बंडवाल्यांच्या सैन्याची पांगापांग झाली हे एडवर्डला कळलें. मात्र फरगस लढाईत पडला किंवा धरला गेला हें त्याला कळलें नाहीं. दुसरे दिवशीं रणमैदानावर त्यानें त्याचा पुष्कळ शोध केला; पण त्याला खरी बातमी कळली नाहीं. बंडाचा सर्व ग्रंथ आटोपल्यावर आतां आपला जीव कसा बचवावयाचा येवढाच प्रश्न एडवर्डपुढें राहिला. ह्मणून तो दक्षिणेकडे जाऊं लागला. एके ठिकाणीं त्याला एक वर्तमानपत्र वाचावयास मिळालें; त्यांत एडवर्डचा बाप रिचर्ड पुत्रशोकानें वारला व एव्हर्हार्ड याला सरकार कडक शिक्षा करणार आहे पण ही शिक्षा एडवर्ड आपण हाऊन सरकारच्या ताबडतोब स्वाधीन झाल्यास कमी होण्याचा संभव आहे अशी बातमी प्रसिद्ध केली होती. तेव्हां आपल्या चलत्याच्या जिवाकरितां तरी ताबडतोब लंडनला जाऊन कर्नल टालवटच्यामार्फत सरकारच्या स्वाधीन व्हावें असें मनाशीं ठरवून तो त्या काळीं नुकत्याच सुरू झालेल्या घोड्याच्या ऑमनीबसनें लंडनला आला. मध्येच आपल्याला कोणी धरूं नये ह्मणून त्यानें एका

इंग्रजी पलटणीतील शिपायाचें नांव धारण केलें. कर्नल टालबट याला एडवर्डला पाहून फार आनंद झाला व मग त्यानें त्याला गुप्तपणें आपल्या घरीं बाळगलें. स्वतः जॉर्ज राजाकडे जाऊन त्यानें एडवर्डची सर्व हकीकत सांगून राजाकडून माफीपत्र मिळविलें. एव्हरार्ड व ब्रॅडवर्ड्झिन यांच्याबद्दलचें माफीपत्र त्याच्या दुसऱ्या स्नेह्यांनीं आधींच मिळविलें होतें. आतां एडवर्डला आपल्या नांवानें प्रगट होण्यास कांहीं एक हरकत उरली नाहीं. फरगस व फ्लोरा यांच्याबद्दल त्याला आदर व प्रेम वाटत असे ह्मणून त्यांचें काय झालें हें कळण्याची त्याला उत्कंठा होती. टालबटकडून त्याला कळलें कीं, फरगस व त्याचा सावत्र भाऊ लट्टाईत धरले गेले व त्यांचेवर रीतसर बंडाचा आरोप ठेवून त्यांचा निर्णय काल्हाइल येथें व्हावयाचा आहे. मात्र फ्लोराला फ्रान्समध्ये जाऊन एका कॅथॉलिक मठामध्ये राहण्याची परवानगी देण्यांत आली आहे. एडवर्डला फरगसचा असा अंत व्हावा याबद्दल फार वाईट वाटलें व तो उद्गारला, "Is it of Fergus Mac-Ivor they speak thus, or do I dream? Of Fergus, the bold, the chivalrous, the free-minded? The lofty chieftain of a tribe devoted to him? Is it he that I have seen lead the chase & head the attack—the brave, the active, the young, the noble, the love of ladies and the theme of songs; is it he who is ironed like a malefactor, who is to be dragged on a hurdle to the common gallows, to die a lingering and cruel death; and to be mangled by the hand of the most outcast of wretches?" त्यानें काल्हाइलला जाऊन फरगसचा कज्जा चालविण्यास उत्तम वकील दिला. अर्थात् कज्जाचा निकाल

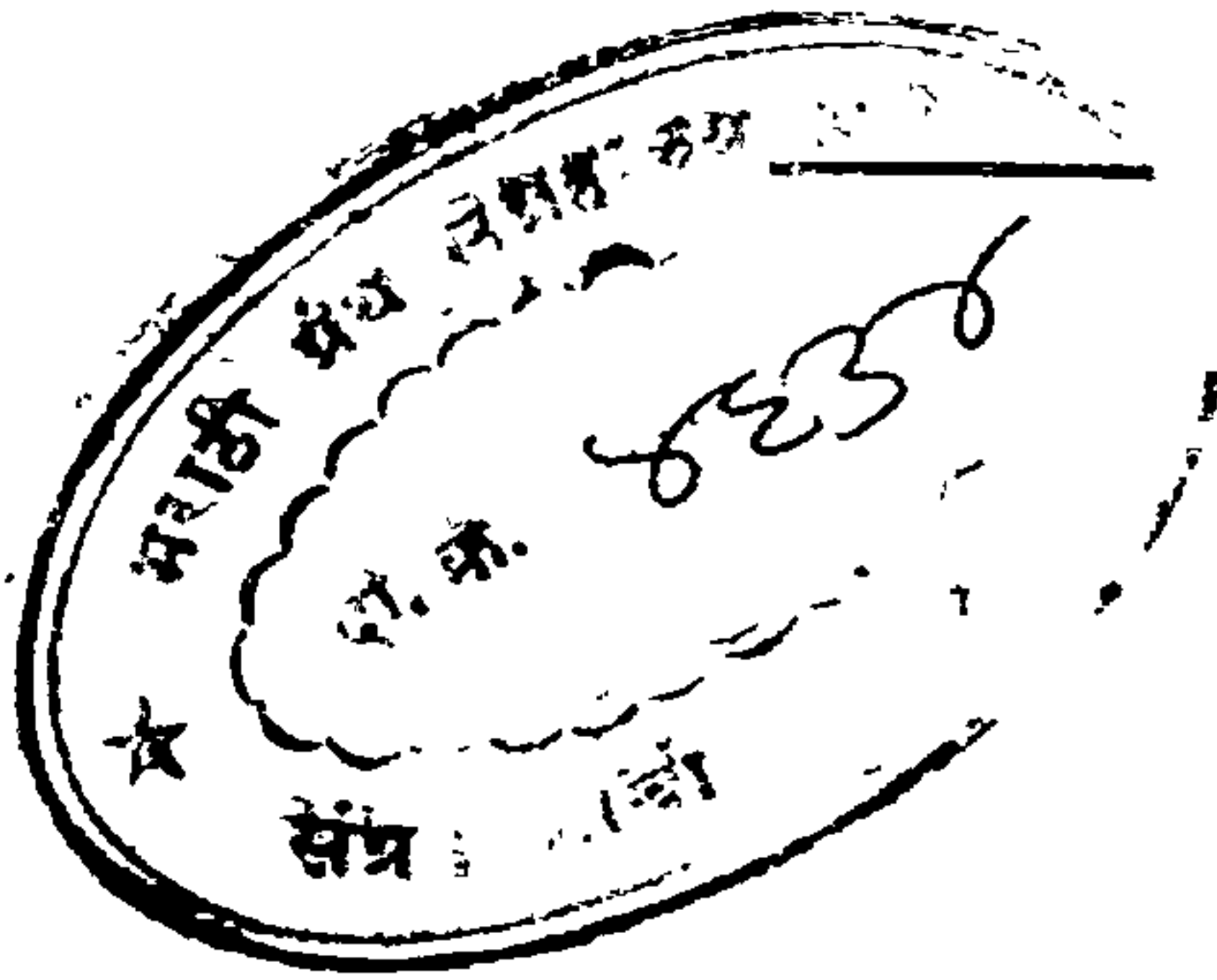
व्हावयाचा तोच झाला, न्यायाधीशानें फर्माविलेली फांशीची शिक्षा फरगसनें धीरोदात्त मनानें ऐकली.

एडवर्ड तुरुंगांत फरगसला भेटावयाला गेला. तेव्हां त्यानें मोठ्या आनंदानें एडवर्डचें स्वागत केलें व आपली शेवटची भेट घेण्याकरितां आल्याबद्दल आभार मानले; त्याला व त्याच्या पत्नीला दीर्घकाल सुखलाभ होवो अशी इच्छा प्रदर्शित केली. त्याला आनंदानें निरोप दिला व ह्मटलें “ मित्रा, तूं श्रीमंत आहेस, तूं उदार आहेस. माझ्या मॅकडव्हॉर गोत्रापैकीं कोणा गरीब बिचाऱ्यांना त्यांच्या भिकार शेतवाडीबाबत कडक सरकारी मुखत्यारांकडून जाच अगर त्रास झाल्याचें तुझ्या कार्नीं आल्यास तूं त्यांचा लष्करी पोषाख स्वीकारला होतास व त्या गोत्राचा कुत्रक पुत्र आहेस हें विसरूं नको; आमच्या प्रांताजवळ बॅरन रहातात व त्यांना आमच्या लोकांच्या चालीरीती माहिती आहेत; ते तुला त्यांना केव्हां कशी मदत करावयाची हें सांगतील. मॅकडव्हॉरच्या शेवटल्या पुरुषाला हें तूं वचन देशील काय ? ” एडवर्डनें फरगसला वचन दिलें, इतकेंच नाही तर त्यानें आपल्या आयुष्यभर मॅकडव्हॉरच्या मंडळींना सटळ हातानें मदत केली.

नंतर तो फ्लोराला भेटावयास गेला. तिनेंही एडवर्डचें मोठ्या प्रेमानें स्वागत केलें व त्यांच्या भावी दांपत्यसंबंधाबद्दल आनंद प्रदर्शित करून तिनें रोजला नजर ह्मणून आपली रत्नाची माल एडवर्डच्या स्वाधीन केली. एडवर्डचें दुःखवेगानें हृदय भरून आलें व अशा मनःस्थितींत त्यानें फ्लोराचा निरोप घेतला. कांहीं काळानंतर एडवर्ड व रोज यांचा विवाह मोठ्या आनंदानें झाला हें सांगावयास नको.

वरील संक्षिप्त संविधानकावरूनसुद्धां स्कॉटची पहिली कादंबरी कल्पनातीत लोकप्रियतेला कां पावली हें सहज समजून येईल. या कादंबरींत कोठें सृष्टिकृत तर कोठें मनुष्यकृत रमणीय स्थळांचें हुबेहुब वर्णन आलें आहे. कोठें रामोशाच्या दुर्गम गुहेचें तर कोठें विलासी राजकुमाराच्या भव्य राजवाड्याचें सुंदर शद्रचित्र रेखाटलें आहे. कोठें भयप्रद निविड वनाचें तर कोठें आल्हाददायक सुबक उपवनाचें वर्णन आहे. एकीकडे स्वऱ्या स्वामिभक्तीनें व सर्वदेशी देशाभिमानानें प्रेरित झालेल्या वीरपुरुषाच्या वर्तनाचा मासला दाखविला आहे, तर दूसरीकडे प्रांतिक देशाभिमानानें प्रेरित झालेल्या धीरोदात्त पुरुषाच्या चरित्राचें कथन आलें आहे. कोठें विनोदपर हसून हसून पोट दुखविणाऱ्या प्रसंगाचें वर्णन आहे, तर कोठें करुणरसपर डोळ्यांतून टपाटप टिपें पाडविणाऱ्या प्रसंगाचें वर्णन आहे. सारांश अद्भुतरम्य कादंबरीमध्ये ज्या प्रकारचे प्रसंग असावे तशा प्रसंगांनीं ही कादंबरी ओतप्रोत भरली आहे. शेवटीं या कादंबरीवाचनानें स्कॉटलंड देशाची निसर्गरमणीयता व स्कॉटिश लोकांच्या अंगचे कित्येक स्पृहणीय गूण यांचा मनावर फार अनुकूल परिणाम होतो. म्हणूनच या स्कॉटच्या पहिल्या ऐतिहासिक कादंबरीनें कायमची पहिली पदवी इंग्रजी वाङ्मयांत पटकाविली व तिचें पद अढळ राहिल यांत संशय नाही. तसेंच स्कॉटच्या वाङ्मयसंपत्तीच्या विविधतेमुळे इंग्रजी वाङ्मयसेवकांत शेक्सपियरच्या मागोमाग जर कोणाचें नांव घ्यावयाचें तर तें सर वॉल्टर स्कॉटचेंच होय ही निर्विवाद गोष्ट होय; व म्हणूनच शेक्सपियरच्या नाटकाप्रमाणें स्कॉटच्या कादंबऱ्यांना उदार शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमांत कायमचें स्थान मिळालें आहे. कारण स्कॉटच्या कादंबरीवाचनानें तरुणांच्या

मनांत सद्गुणाबद्दल आवड व दुर्गुणाबद्दल तिटकारा उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे ही स्वानुभवाची गोष्ट आहे. झालें, स्कॉटच्या एकाच व पहिल्याच कादंबरीचें पर्यालोचन संपलें व येथूनच स्कॉटच्या एकंदर वाङ्मयविश्वाचा निरोप घेणें प्राप्त आहे.

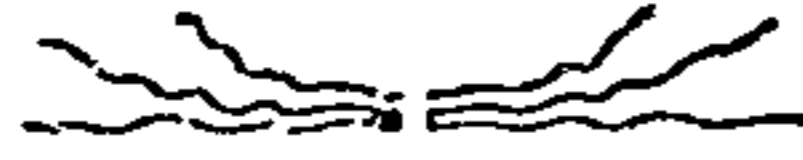
REFBK-0004634

प्रो. गो. चि. भाटे यांचीं

अलीकडील विविध विषयांवरील

वाचनीय पुस्तके

- १ सर वॉल्टर स्कॉट (शतसांवत्सरिक स्मृतिदिनानिमित्त) ८८
- २ कॅट व शंकराचार्य (चरित्रात्मक व तुलनात्मक विवेचन) १
- ३ माझा म्हैसूरचा प्रवास (सचित्र) ८१२
- ४ ललितकलामीमांसा (सचित्र) १०४

एकापेक्षां जास्त पुस्तके एकदम मागविल्यास टपाल हशील माफ.
पुस्तके प्रो. गो. चि. भाटे फर्ग्युसन कॉलेज पुणे नं. ४, अगर
प्रो. म. गो. भाटे विलिंग्डन कॉलेज पोस्ट जि. सातारा, या पत्त्यावर
मागवावीं.

म. गो. भाटे